Th.L. van Berkel
J. de Rijk

No. 2.90

WINTERSWIJK-WEST

Sociaal-economische verkenning van een ruilverkavelingsgebied in de Achterhoek

L 26
2.90 c
LANDBOUW-ECONOMISCH INSTITUUT
DEN HAAG
12 JULI 1977
BIBLIOTHEEK

Juni 1977

Landbouw-Economisch Instituut
Afdeling Structuuronderzoek

200383

OVERZICHT VAN UITGEBRACHTE VERWANTE PUBLIKATIES

No. 2.67	Flakkee Sociaal-economische verkenning van het ruilverkavelingsgebied Flakkee J. de Rijk; februari 1975	f 8,50
No. 2.73	Land van Cuyk Sociaal-economische verkenning van een ruilverkavelingsgebied in het noord-oosten van Noord-Brabant Th. L. van Berkel; mei 1975	f 8,50
No. 2.75	Twente De positie van de land- en tuinbouw in Twente, nu en in de toekomst ir. P. van der Linden, F.M. de Noord en ir. H.R. Oosterveld; januari 1976	f 21,--
No. 2.76	De land- en tuinbouw in de gemeente Rucphen Agrarisch-planologische verkenning Th. L. van Berkel en ir H.R. Oosterveld; januari 1976	f 10,50
No. 2.79	Brummen-Voorst Sociaal-economische verkenning van een ruilverkavelingsgebied in Gelderland J. de Rijk; maart 1976	f 8,50
No. 2.82	Wonseradeel - Zuid Sociaal-economische verkenning van een ruilverkavelingsgebied in Friesland J. de Rijk; augustus 1976	f 7,--
No. 2.84	Nispen-Schijf Sociaal-economische verkenning van een ruilverkavelingsgebied ten zuiden van Roosendaal Th. L. van Berkel; november 1976	f 15,--
No. 2.87	Driebruggen Sociaal-economische verkenning van een ruilverkaveling in het Land van Gouda en Woerden Th. L. van Berkel; januari 1977	f 12,50

Inhoud

		Blz.
WOORD VOORAF		5
INLEIDING		7
1.	ALGEMEEN SOCIAAL-ECONOMISCHE ASPECTEN	9
	1.1 Algemene oriëntatie	9
	1.2 Bevolking	11
	1.3 Beroepsbevolking en werkgelegenheid	13
	1.4 Ruimtelijke ontwikkeling	16
	1.5 De scholtegoederen	22
2.	AGRARISCH-STRUCTURELE ASPECTEN	24
	2.1 Aantal bedrijven naar beroepsgroep	24
	2.2 Indeling van de bedrijven naar oppervlakte cultuurgrond	27
	2.3 Indeling van de bedrijven naar produktieomvang	28
	2.4 Grondmobiliteit	30
	2.5 Rechtsvorm van grondgebruik en verkaveling	32
	2.6 Arbeidsbezetting, leeftijd van de bedrijfshoofden en opvolgingssituatie	33
	2.7 De verschillen tussen de deelgebieden	35
3.	BEDRIJFSSTRUCTURELE ASPECTEN	37
	3.1 Grondgebruik en produktie	37
	3.2 Bedrijfstypen	38
	3.3 De rundveehouderij	39
	3.4 De intensieve veehouderij	45
	3.5 De akkerbouw	47
	3.6 Het aantal sbe per man	49
4.	BEDRIJFSECONOMISCHE BESCHOUWING	50
5.	VERWACHTINGEN AANGAANDE DE ONTWIKKELING IN DE STRUCTUUR VAN DE LANDBOUW	52
	5.1 Het aantal hoofdberoepsbedrijven	52
	5.2 Cultuurgrond en bedrijfsoppervlaktestructuur	53
	5.3 Ontwikkeling van de produktieomvang	55
	5.4 Bedrijfsstructuur	59
	5.5 Arbeidskrachten	59
	5.6 Aantal sbe per bedrijf en per man	60
SAMENVATTING		61
SLOTBESCHOUWING		67
BIJLAGEN		68

Woord vooraf

Ten behoeve van de voorbereiding van ruilverkavelingen worden door het Landbouw-Economisch Instituut sociaal-economische verkenningen samengesteld, in opdracht van de Cultuurtechnische Dienst. Voor het desbetreffend gebied wordt vanuit de ontwikkeling in een recent verleden, een beeld geschetst van de te verwachten toekomstige landbouwkundige structuur. Hierdoor verkrijgt men reeds in een vroegtijdig stadium inzicht zowel in de bestaande als in de te verwachten problematiek, alsmede nuttige informatie voor het nemen van beleidsbeslissingen.

Het onderzoek in het ruilverkavelingsgebied Winterswijk-West is uitgevoerd op de afdeling Structuuronderzoek; de rapportering is verzorgd door de heren Th. L. van Berkel en J. de Rijk.

Den Haag, juni 1977

De Directeur,

(A. Maris)

Inleiding

Deze verkenning beoogt een bijdrage te leveren tot de gedachtenvorming over de toekomstige structurele ontwikkelingen in de agrarische bedrijfstak in het gebied Winterswijk-West.

De verkenning bestaat uit vijf hoofdstukken en een samenvatting en slotbeschouwing. In hoofdstuk 1 (algemeen sociaal-economische aspecten) wordt de landbouw in het gebied in een ruimtelijk kader geplaatst. Hierin wordt in het kort de ligging en inhoud van het gebied en de relatieve betekenis van de landbouw weergegeven. In hoofdstuk 2 wordt nader ingegaan op de agrarische structuur van het gebied, te weten aantal bedrijven, oppervlakte cultuurgrond, spreiding in bedrijfsgrootte (zowel naar oppervlakte als naar omvang in sbe) en aantal arbeidskrachten op de bedrijven. In hoofdstuk 3 komen belangrijke aspecten van de bedrijfsstructuur aan de orde, zoals samenstelling van en ontwikkeling in de produktie, bedrijfstypen en de arbeidsproduktiviteit. In hoofdstuk 4 worden enkele bedrijfseconomische aspecten behandeld. In hoofdstuk 5 worden de verwachtingen beschreven ten aanzien van de ontwikkeling van de structuur van de landbouw in de komende tien jaren.

In de samenvatting en slotbeschouwing worden de voornaamste punten bijeen gebracht en daaraan beschouwingen verbonden omtrent de mogelijke toekomstige ontwikkeling van de landbouw.

1. MEDDO
2. CORLE/MISTE
3. VRAGENDER

De totale oppervlakte van het blok bedraagt, uitgaande van de laatst berekende grenzen (eind 1975) ongeveer 8800 ha. Hiervan bestaat volgens gegevens van de Cultuurtechnische Dienst een aanzienlijk deel uit natuurgebieden (ca. 1000 ha), wegen en waterlopen (ca. 300 ha) en bebouwing plus erven, recreatieterrein en vuilstort e.d. (ca. 500 ha). Het grootste deel, circa 7000 ha, is agrarisch gebied. Deze oppervlakte is niet geheel vergelijkbaar met de oppervlakte cultuurgrond waarover hier in het vervolg gesproken zal worden. Daarbij zullen we ons nl. baseren op gegevens van de landbouwtellingen die door de STULM worden uitgevoerd. Uit de meitelling is voor dit onderzoek alleen beschikbaar de oppervlakte cultuurgrond, in gemeten maat, van de geregistreerden die in het blok wonen en een bepaalde minimum bedrijfsomvang hebben (zie bijlage 1). Het totale agrarische gebied is de kadastrale oppervlakte van de gronden inclusief tuinen voor eigen gebruik, sloten, wegen, enz. Ook het grondgebruik van de niet-geregistreerden is hieronder begrepen alsook het grondgebruik dat personen die buiten het blok wonen in het blok hebben.

Het onderzoek betreft een oppervlakte van ruim 6200 ha cultuurgrond in 1975, zijnde het grondgebruik van de in het blok wonende geregistreerden met een bedrijfsomvang die een bepaald minimum (10 sbe) te boven gaat. De gegevens over grondgebruikers en grondgebruik zullen naar drie deelgebieden worden bezien (zie gebiedskaart voorin).

1.2 Bevolking

De beschouwing over bevolking en beroepsbevolking geschiedt aan de hand van de gegevens van de gemeente Winterswijk als geheel. Deze gemeente is echter groter dan het ruilverkavelingsgebied. De gemeente Lichtenvoorde, waartoe het meest westelijke deel van het blok behoort, en de gemeenten Eibergen en Groenlo, waarvan in het noorden van het blok gronden liggen, zijn, omdat ze slechts voor een klein gedeelte in het gebied vallen, niet in de beschouwing betrokken.

In de periode 1960-1975 is het aantal inwoners in Winterswijk met slechts 11% toegenomen en groeide hiermee aanzienlijk trager dan de provincie (28%). Deze groei was alleen in de eerste en laatste periode van vijf jaar van betekenis, in de middelste periode (1965-1970) is het aantal inwoners door een sterk vertrekoverschot nauwelijks toegenomen.

De bevolkingsgroei van Winterswijk was vrijwel alleen het gevolg van de natuurlijke aanwas (geboortenoverschotten). Daartegenover stond in de perioden tussen 1960 en 1970 een aanvankelijk zeer beperkt en later een wat groter vertrekoverschot. In de periode 1970-1975 was er meer een beperkt vestigingsoverschot.

De toekomstige uitbreiding van het aantal inwoners is behalve van de natuurlijke groei, die overigens dalende is, afhankelijk

Tabel 1.2 Ontwikkeling van het aantal inwoners

	Winterswijk		Gelderland	
	aantal	% groei 1)	aantal	% groei 1)
Inwoners 1-1-1960	24.532		1.266.885	
Geboortenoverschot	1.655	6,7		
Vestigingsoverschot	- 92	- 0,4		
Inwoners 1-1-1965	26.095	6.4	1.384.459	9,3
Geboortenoverschot	1.411	5,4		
Vestigingsoverschot	-1.276	- 4,9		
Inwoners 1-1-1970	26.230	0,5	1.505.760	8,8
Geboortenoverschot	873	3,3		
Vestigingsoverschot	229	0,9		
Inwoners 1-1-1975	27.332	4,2	1.620.884	7,6

1) Per vijfjaarlijkse periode.

van de migratie waarbij weer diverse factoren een rol spelen. In het "streekplan Oost-Gelderland in de maak" wordt dit bezien naar drie alternatieven (zie 1.4). Volgens het eerste alternatief, dat uitgaat van een extra groei van o.a. Winterswijk en een accent op de bereikbaarheid en het stedelijke woonmilieu, wordt het aantal inwoners eind 1985 op 31.550 geraamd. Aan de hand van de andere twee alternatieven komt het aantal inwoners in 1985 op 28.450, hetgeen vrijwel een zelfde groei betekent als in de periode 1965-1975.

Verreweg het grootste deel van de bevolking van de gemeente Winterswijk woont in de kern Winterswijk. In 1960 was dit twee derdedeel (67%) van de bevolking, in 1969 driekwart (75%) en in 1976 ruim 77%.

Door deze ontwikkeling is de bevolking van het landelijke gebied niet alleen in relatieve zin verminderd, doch ook in absoluut aantal (van ca. 8000 in 1960 via 6600 in 1969 tot 6200 in 1976). Deze vermindering was het gevolg van de sterke daling van de natuurlijke groei, van de woningbouw die de afgelopen jaren geconcentreerd was in de kern en ook door de veranderde functie van voorheen permanente woningen in tweede woningen van elders wonende personen.

Ook voor de komende jaren mag een verdere vermindering van het aantal bewoners van het buitengebied worden verwacht. De tendens in de richting van kleinere gezinnen zal verder doorwerken. Voorts dient volgens het bestemmingsplan, vanwege de agrarische functie van het buitengebied, niet-agrarische nieuwbouw zoveel mogelijk te worden geweerd. Daarom ligt een sterke verandering van het aantal inwoners van het landelijke gebied niet in de lijn der verwachting.

1. Algemeen sociaal-economische aspecten

1.1 Algemene oriëntatie

Het toekomstige ruilverkavelingsgebied Winterswijk-West is gelegen in het oosten van de Achterhoek. Dit verkavelingsgebied beslaat het westelijk deel van de gemeente Winterswijk en het oostelijke gedeelte van de gemeente Lichtenvoorde. Verder omvat het kleine gedeelten van de gemeenten Eibergen en Groenlo. Het grootste deel van het blok behoort echter tot de gemeente Winterswijk. Het deel van de gemeente Winterswijk dat tot het ruilverkavelingsgebied behoort omvat de buurtschap Meddo in het noord-noordwesten van de kern Winterswijk en de buurtschappen Corle en Miste in het westen en zuidwesten van het dorp. Westelijk grenst hieraan de buurtschap Vragender, welke deel uitmaakt van de gemeente Lichtenvoorde.

De grens van het blok (zie bijgaande kaart 1)) sluit in het westen aan op een aantal in uitvoering zijnde of reeds uitgevoerde ruilverkavelingen 2). De noordgrens valt grotendeels samen met de Rijksgrens met Duitsland. Een ander gedeelte van de noordgrens wordt bepaald door de bestaande en geprojecteerde bebouwing van Groenlo. Van de oostgrens valt het middengedeelte samen met de geprojecteerde uitbreidingsplannen van Winterswijk.

Het blok bestaat voornamelijk uit cultuurgrond (in hoofdzaak grasland), doch omvat tevens grotere bos- en natuurgebieden (Meddosche Veen en Korenburger Veen, Rommelgebergte) alsook diverse kleinere verspreid liggende bos- en/of heidecomplexen. Hierdoor vertoont het landschap veel variatie. Het landschap kan worden beschouwd als een representant bij uitstek van het Twents-Achterhoekse gebied. Globaal gesteld is dit een hoevelandschap met verspreid liggende veelal oude Saksische boerderijen en een afwisseling van hoge bouwlanden (essen), lage graslandgebieden, houtwallen en bospercelen. Daarnaast zijn er in het blok ook jonge ontginningsgronden. Over het landschap rond Winterswijk schrijft Ir. van de Westeringh 3): "Men dient te bedenken dat het hier een cultuurlandschap betreft dat is ontstaan uit een zeker samenspel tussen de mens en de natuur, waarbij de geologische opbouw en de bodemgesteldheid een grote variatie mogelijk maakten.

---

1) Opgenomen met toestemming van de Topografische Dienst; reproduktie van het kaartfragment is niet toegestaan.
2) Dit zijn de gebieden Aalten, Zieuwent-Harreveld, Vragender, Lievelde en Beltrum.
3) In "Natuur en Landschap" 1972/73.

Het zeer afwisselende oude essen- en kampenlandschap en het jonge ontginningslandschap vormen de hoofdelementen. Een van de aantrekkelijkheden is hier de kleinschaligheid, ook van grote delen van het nieuwhoevige landschap. Zij hangt samen met de cultuurhistorische ontwikkeling, waarbij hout steeds een voorname rol heeft gespeeld.

In vergelijking met de gehele Achterhoek kan Winterswijk beschouwd worden als een bosrijke gemeente. Dit hangt voor een aanzienlijk deel samen met de hier aanwezige scholtegoederen. De eigenaar-gebruikers hiervan, de scholten, waren en zijn veelal niet alleen boer maar ook bosbouwer.

De bodem van het gebied bestaat voor zover het cultuurgrond betreft uit lage, middelhoge en hoge zandgronden alsmede uit beekkleigronden, met name langs de Groenlosche Slinge. Er komen nogal wat verschillen in hoogteligging voor. Vlakke en golvende terreingedeelten wisselen elkaar af.

De bewoning van het gebied bestaat voornamelijk uit de voor de zandgronden typische verspreide ligging van de agrarische bebouwing. Grote woonkernen komen in het gebied niet voor, wel een aantal buurtschappen waarin vaak een zekere concentratie van bewoning voorkomt en waarvan vooral Meddo en Vragender het meest als dorp kunnen worden gezien.

Volgens de Bodemstatistiek van het CBS is de oppervlakte van de gemeente Winterswijk van 1971 tot 1975 gelijk gebleven, doch is de verdeling hiervan enigszins gewijzigd. Uit het globale overzicht in de volgende tabel blijkt de oppervlakte bebouwde kom en overige gronden te zijn uitgebreid en het areaal cultuurgrond is verminderd, zoals hier aangegeven met slechts 74 ha of wel met 0,7%. Landelijk gezien was de onttrekking van cultuurgrond in deze periode 2,4%.

Tabel 1.1 Oppervlakte en gebruik van de gronden 1) (gemeente Winterswijk)

	1971		1975	
	ha	%	ha	%
Cultuurgrond	10775	77,6	10701	77,1
Woonwijken en industrieterreinen 1)	515	3,7	578	4,2
Wegen, spoorwegen, water	213	1,6	224	1,6
Bossen, woeste grond	2377	17,1	2377	17,1
Totaal	13880	100	13880	100

1) Inclusief sportterreinen en overige gronden.
Bron: CBS-bodemstatistiek.

1.3 Beroepsbevolking en werkgelegenheid

De mannelijke beroepsbevolking in Winterswijk is tussen de volkstellingen van 1960 en 1971 met slechts circa 100 personen toegenomen. Bovendien was de groei van zowel de mannelijke beroepsbevolking als van de totale bevolking aanzienlijk trager dan die van de in het streekplan onderscheiden Oost-Achterhoek 1). De ontwikkeling in Winterswijk werd in grote mate beïnvloed door het sterke vertrekoverschot in deze periode.

Tabel 1.3 Mannelijke beroepsbevolking gemeente Winterswijk

Jaar	Aantal personen		Percentage landbouw
	totaal	in de landbouw	
1960	7158	1688	24
1971	7255	1200 x)	16

x) Gegevens Landbouwtelling.
Bron: Volks- en beroepstellingen (CBS).

In 1960 werkte in Winterswijk nog bijna een kwart (24%) van de mannelijke beroepsbevolking in de agrarische sector. Sinds 1960 is de beroepsbevolking iets uitgebreid en de agrarische werkgelegenheid en het aantal beroepspersonen hierbij verminderd, waardoor het aandeel van de landbouw verder terugliep. Hoewel exacte cijfers van de laatste volkstelling nog niet bekend zijn mag op grond van andere gegevens (meitellingen) verondersteld worden dat in 1971 nog omstreeks 16% van de mannelijke beroepsbevolking in de landbouw werkzaam was en in de jaren daarna een nog kleiner percentage (12 à 13%). De betekenis van de landbouw voor de werkgelegenheid komt hiermee evenwel niet geheel tot uiting aangezien de landbouw ook afgeleide werkgelegenheid in en buiten het gebied verschaft (bv. toeleverende en verwerkende bedrijven). Exacte gegevens zijn niet beschikbaar. Landelijk gezien is deze indirecte werkgelegenheid van minstens zoveel betekenis als de werkgelegenheid in de landbouw zelf.

De werkgelegenheid voor mannen in Winterswijk bestond in 1960 uit 7146 arbeidsplaatsen (waarvan 1694 in de landbouw) en er waren 165 meer inkomende dan uitgaande pendelaars. Ten opzichte van 1947 was dit een uitbreiding van ruim 1100 arbeidsplaatsen.

In 1960 werkte bijna 7% van de mannelijke beroepsbevolking van Winterswijk buiten de gemeente, van de werkende mannen en vrouwen bijna 6%. Volgens de volkstelling 1971 was in dat jaar 19%

1) Omvattende de gemeenten: Neede, Borculo, Eibergen, Groenlo, Lichtenvoorde, Winterswijk en Aalten.

van de werkende mannen en vrouwen uit Winterswijk buiten de woongemeente werkzaam. Hoewel geen exacte cijfers voor de afzonderlijke categorieën zijn te geven kan gezegd worden dat zowel het aantal uitgaande mannelijke als vrouwelijke forensen is toegenomen. Er werkten in 1971 bijna vier maal zoveel personen buiten de gemeente als in 1960 (1940 tegen 540).

Daarnaast is het aantal inkomende forensen aanzienlijk verminderd. In 1960 kwamen volgens de volkstelling 862 elders wonende personen (637 mannen en 225 vrouwen) in Winterswijk werken en volgens de laatste daarna bekende gegevens - gemeentelijke cijfers van 1968 - nog 496 personen (429 mannen en 67 vrouwen). De laatste jaren, toen de industriële werkgelegenheid in Winterswijk verder is verminderd, is het aantal inkomende forensen waarschijnlijk verder afgenomen.

Uit de sterke uitbreiding van het aantal uitgaande forensen, die groter was dan de toename van het aantal beroepspersonen, en de vermindering van het aantal inkomende forensen kan geconcludeerd worden dat de omvang van de werkgelegenheid in Winterswijk sinds 1960 is verslechterd.

Ondanks de verminderde werkgelegenheid ter plaatse is de geregistreerde arbeidsreserve aanvankelijk doorgaans beperkt gebleven en was het aantal aanvragen meestal groter dan het aantal werklozen. Dit is vanaf 1974 duidelijk veranderd, het aantal werklozen is sterk toegenomen en het aantal aanvragen sterk verminderd waardoor het aanbod de vraag verre overtreft. In 1975 en ook begin 1976 heeft de verslechtering zich voortgezet, hetgeen tot uiting komt in een verdere toeneming van de geregistreerde arbeidsreserve en tevens in een drastische daling van de vraag.

Tabel 1.4 Gemiddelde 1) geregistreerde arbeidsreserve en personeelsvraag gemeente Winterswijk

Jaar	Mannen		Vrouwen	
	werkloos	aanvraag	werkloos	aanvraag
1960	48	216	8	149
1968	176	61	35	68
1971	58	165	12	91
1972	97	125	12	85
1973	96	165	18	80
1974	146	95	55	35
1975	296	27	102	9

1) Jaargemiddelden op grond van vier peildata.
Bron: Rijksarbeidsbureau.

De industriële werkgelegenheid, bezien naar bedrijven met tien of meer arbeidskrachten en exclusief de bouwnijverheid, in de

gemeente Winterswijk is in de periode 1960-1971 en ook daarna aanzienlijk verminderd. Dit was een veel ongunstiger ontwikkeling dan in de Oost-Achterhoek waar van 1960 tot 1971 het aantal arbeidsplaatsen bezet door mannen toenam (met 16%) en die bezet door vrouwen een veel kleinere vermindering vertoonde (-9%) dan in Winterswijk.

De industriële werkgelegenheid in Winterswijk verkeert de laatste jaren in een moeilijke positie. Dit komt door de problemen in de textielindustrie waardoor het aantal arbeidsplaatsen in deze bedrijfstak aanzienlijk is verminderd. Deze vermindering kon slechts ten dele worden opgevangen door de uitbreiding in andere bedrijfstakken (o.a. metaal-, hout- en voedings- en genotmiddelenindustrie), zodat het aantal industriële arbeidsplaatsen is verminderd. Als gevolg hiervan is het vertrekoverschot toegenomen; andere werknemers gingen pendelen.

In 1975 waren er in Winterswijk 42 industriële bedrijven met 10 of meer arbeidsplaatsen. Gezien naar het aantal arbeidsplaatsen was de textielindustrie nog de belangrijkste bedrijfstak. Hierna volgde de metaal-, de hout- en de voedings- en genotmiddelenindustrie als belangrijke bedrijfstakken.

Volgens de uitgangspunten van het streekplan in 1.2 (blz. 12) genoemd, zal de gemeente Winterswijk in 1985 overeenkomstig het eerste alternatief 31.550 inwoners tellen en bij de andere alternatieven 28.450. Vooral het eerste alternatief zal een aanzienlijke uitbreiding van het aantal mannelijke beroepspersonen tot gevolg hebben van wie velen werk zullen moeten vinden in de industrie. Bovendien zal de landbouw in de toekomst aan minder personen werk geven dan thans waardoor het aantal personen dat voor niet-agrarische werkgelegenheid in aanmerking komt ook nog zal toenemen.

Tabel 1.5 Industriële werkgelegenheid gemeente Winterwijk 1)

	Mannen	Vrouwen	Totaal
1 juli 1960	2578	942	3520
1 juli 1968	2187	469	2656
1 juli 1971	2203	503	2706
1 juli 1975	2178	357	2535

1) Alleen bedrijven met 10 en meer arbeidskrachten en exclusief de bouwnijverheid.
Bron: ETI-Gelderland.

Uit tabel 1.5 blijkt dat de ontwikkeling van de industriële werkgelegenheid de laatste 15 jaar geen rooskleurig beeld biedt. Voor de toekomst zal de noodzakelijke uitbreiding van de industriële werkgelegenheid dan ook een bijzonder forse inspanning betekenen.

1.4 Ruimtelijke ontwikkeling

Landelijk niveau

In de "Tweede Nota over de ruimtelijke ordening in Nederland" wordt de Achterhoek genoemd bij de "gemengd agrarisch-recreatieve gebieden met overwegend fraaie bos- of coulissenlandschappen op de zand- en lössgronden". Dit houdt volgens de genoemde nota in dat deze gebieden een belangrijke recreatieve functie gaan vervullen naast de agrarische functie. Aangezien door modernisering van de landbouw schaalvergroting van het landschap wordt veroorzaakt moet in deze gebieden als vormgevingsprincipe gelden dat ook de schaal van de landschappelijke elementen (bossen, houtwallen) groter wordt.

In hoeverre deze visie als uitgangspunt kan blijven dienen zal blijken wanneer het derdedeel van de Derde Nota over de ruimtelijke ordening en de daarbij behorende Nota Landelijke Gebieden gepubliceerd wordt.

Inmiddels is het gebied rond Winterswijk voorgedragen als proefgebied voor een nationaal landschapspark ("Nota nationale landschapsparken", Tweede Kamer, zitting 1974/75). Deze plannen stuiten, met name rond Winterswijk, op veel verzet.

Regionaal niveau

Op regionaal niveau is het "streekplan Oost-Gelderland in de maak" het uitgangspunt. Dit streekplan bevindt zich thans in het stadium van de voorontwerpen. Er zijn een drietal alternatieven waaruit een keus moet worden gemaakt, deze worden in het streekplan als volgt omschreven:

Voorontwerp I

Extra groei van Doetinchem, Zutphen en Winterswijk en een accent op de bereikbaarheid en het stedelijke woonmilieu.

Het eerste voorontwerp legt nadruk op een verbetering van de werkgelegenheidssituatie in Oost-Gelderland. Dat gebeurt door Doetinchem, Zutphen en Winterswijk extra te stimuleren in de groei, waardoor deze kernen aantrekkelijker worden als vestigingsplaats voor bedrijven. Doetinchem, Zutphen en Winterswijk worden in dit voorontwerp dus gezien als gangmakers voor de verdere economische ontwikkeling van Oost-Gelderland.

Voorontwerp II

Grotere spreiding van de nieuwbouw met als gevolg een verbetering van de voorzieningen op lokaal en regionaal niveau en een nadruk op het landelijk wonen.

In het tweede voorontwerp wordt, vergeleken met het eerste, een grotere spreiding van de nieuwbouw, industrieterreinen en dergelijke over de streek beoogd. Het resultaat daarvan is dat de

voorzieningen op regionaal en lokaal (als men wil: plaatselijk) niveau worden ondersteund.

Voorontwerp III

Tussen-oplossingen. Doetinchem gaat hard groeien.

Voorontwerp III biedt een tussen-oplossing voor wat in de beide voorontwerpen I en II wordt beoogd. Het spreekt namelijk niet van drie groeikernen, maar slechts van één. Dat zou dan Doetinchem moeten zijn. Daar zou de groei zodanig moeten worden gestimuleerd dat deze plaats het centrum van Oost-Gelderland wordt op het gebied van de werkgelegenheid en de verzorging.

Voor het ruilverkavelingsgebied als zodanig maakt het geen verschil welk alternatief wordt gekozen. Zelfs bij een extra groei van Winterswijk (Voorontwerp I) blijft de uitbreiding voor woningbouw en industrievestiging nog binnen de huidige enclave, zodat geen onttrekking van cultuurgrond in het blok behoeft te worden verwacht. De bevolking kan wel gebaat zijn bij een extra groei waardoor er meer en gevarieerder werkgelegenheid in de eigen woonplaats komt.

Locaal niveau

Voor de verdere beschrijving van de ruimtelijke ontwikkeling is voornamelijk gebruik gemaakt van de gegevens en de beschouwingen uit het "streekplan Oost-Gelderland in de maak", het "Bestemmingsplan buitengebied 1974 gemeente Winterswijk" en het "Bestemmingsplan buitengebied van Lichtenvoorde" (omstreeks 1972).

Winterswijk

Het "Bestemmingsplan buitengebied van Winterswijk", dat onder voorwaarden is goedgekeurd door GS, citeert omtrent de beoordeling van de bestemming van de grond de Wet op de Ruimtelijke Ordening waarin staat dat "voor zover dit ten behoeve van een goede ruimtelijke ordening nodig is, de bestemming van de in het plan begrepen grond wordt aangewezen en zo nodig, in verband met die bestemming, voorschriften worden gegeven omtrent het gebruik van de in het plan begrepen grond en de zich daarop bevindende opstallen. Deze voorschriften mogen slechts om dringende redenen een beperking van het meest doelmatige gebruik inhouden en mogen geen eisen bevatten met betrekking tot de structuur van agrarische bedrijven. (Artikel 10, W.R.O.). Daarnaast is het mogelijk middels aanlegvergunningen bepaalde werken, die geen bouwwerken zijn, of werkzaamheden te verbieden, om te voorkomen, dat een terrein minder geschikt wordt gemaakt voor de bestemming die het in het plan heeft gekregen, of om een reeds verwerktelijke bestemming te handhaven of te beschermen".

Over het tot de gemeente Winterswijk behorende deel van het ruilverkavelingsgebied staat in voornoemd bestemmingsplan het volgende beschreven.

a. Er zijn een drietal onderscheidingen gemaakt omtrent bestemming en gebruik van de grond voor agrarische doeleinden:
   1. "agrarisch produktiegebied A".
      De als zodanig aangewezen gronden zijn bestemd voor de agrarische produktie (ongeveer de helft van het deel van Winterswijk dat in het blok ligt).
   2. "Agrarisch produktiegebied klasse B van landschappelijke waarde". De aldus aangewezen gronden zijn bestemd voor de agrarische produktie en tevens voor instandhouding van landschappelijke en passief-recreatieve waarden (omtrent een derde van het Winterswijkse deel van het blok).
   3. "Agrarisch produktiegebied klasse C van grote landschappelijke waarde". Dit zijn gronden bestemd voor de agrarische produktie en tevens voor de instandhouding van de landschappelijke, passief-recreatieve en natuurwetenschappelijke waarden alsmede het daaraan ten grondslag liggende natuurlijke milieu met levensgemeenschappen (circa een achtste van dat deel van Winterswijk dat in het blok ligt).

Deze drie produktiegebieden komen afwisselend en verspreid over het westelijk deel van de gemeente voor. Het bestemmingsplan geeft geen beperkingen ten aanzien van het grondgebruik voor de landbouw, wel over de agrarische bedrijfsbouwwerken (vnl. de bouwhoogte) welke van A naar C meer aan beperkingen onderhevig zijn. Wat betreft het uitvoeren van cultuurtechnische werken zijn er onder meer bepalingen omtrent het afgraven en ophogen van gronden, verwijderen van houtwallen en andere houtopstanden, aanbrengen van oppervlakteverhardingen zoals wegen, paden, enz., anders dan op open erven.

b. Een waterwingebied in Corle van circa 130 ha (ten oosten van de Grote Goorweg). Voor de cultuurgronden hier gelegen gelden de bepalingen van de agrarische produktiegebieden B en C. De nadere voorschriften sluiten de oprichting van nieuwe agrarische bedrijven uit doch kunnen vrijstelling voor het oprichten van bebouwing geven voor bestaande bedrijven. De in het bestemmingsplan genoemde inundatiezone valt buiten het ruilverkavelingsgebied.

c. Het bestemmingsplan en het streekplan gaan uit van de aanleg van een nieuwe weg Aalten-Winterswijk (Provinciale weg 60) ter vervanging van de bestaande weg. Hiervoor zijn twee routes mogelijk:
   - de route ten noorden van Bredevoort;
   - de route ten zuiden van Bredevoort, die zoveel mogelijk het bestaande tracé volgt en die bij Miste afbuigt en in noordelijke richting naar "de Tuunte" loopt.

De lengte waarover deze weg door het blok loopt is voor beide routes vrijwel gelijk (ongeveer 5 km). Voor de aanleg van deze 5 km weg zal bij een te verwachten breedte van 30 meter circa 15 ha grond nodig zijn.

d. In het buitengebied blijven een aantal bestemmingen buiten beschouwing waarvoor aanspraken op cultuurgrond zijn te verwachten. Dit zijn de gronden ten behoeve van de woningbouw en ter afronding van de kernen Meddo, Corle en Miste. Hiervoor wordt rekening gehouden met een onttrekking van ongeveer 15 ha cultuurgrond.

De delen van de andere gemeenten

Een gedeelte van het ruilverkavelingsgebied behoort tot de gemeente Lichtenvoorde (deelgebied Vragender). In het bestemmingsplan van Lichtenvoorde (± 1972) dat thans wordt herzien, staat als algemeen uitgangspunt dat het agrarisch gebruik van agrariërs zo weinig mogelijk belemmering mag ondervinden. Voor het grootste deel onder Lichtenvoorde zijn dan ook geen beperkingen voor de landbouw te verwachten (dit komt overeen met "agrarisch produktiegebied klasse A" van Winterswijk en betreft ongeveer vier vijfde van de cultuurgrond die tot Lichtenvoorde behoort).

Daarnaast zijn er agrarische gebieden met landschappelijke waarden onderscheiden (Vragender esch, deel in zuidoosten begrensd door Schaarweg en Dwarsdijk). In deze gebieden is agrarische nieuwbouw toegestaan zij het met bijzondere vergunning (deze gebieden komen ongeveer overeen met klasse B van Winterswijk en omvatten ongeveer tien procent van de cultuurgrond die onder Lichtenvoorde ligt). Verder zijn er agrarische gebieden met hoge landschappelijke waarden (rond Korenburgerveen en rond Besselinkschans in het Vragender Veld). Hier is geen nieuwbouw toegestaan doch bestaande bedrijven mogen wel uitbreiden (deze gebieden zijn vergelijkbaar met klasse C van Winterswijk en omvatten circa tien procent van de cultuurgrond onder Lichtenvoorde).

Voor de zeer beperkte gedeelten die van de gemeenten Eibergen en Groenlo in het blok liggen zijn geen bestemmingsplannen geraadpleegd. Mede gezien het streekplan zullen dit voornamelijk gronden zijn die in Winterswijk tot "agrarisch produktiegebied klasse A of B" zouden worden gerekend.

Recreatie

Het "streekplan Oost-Gelderland in de maak" zegt over de recreatie: "Het fraaie landschap van Oost-Gelderland maakt het gebied bijzonder aantrekkelijk voor de recreatie. De aard en de schaal van het gebied lenen zich bij uitstek voor bezigheden als fietsen en wandelen. In tegenstelling tot bijvoorbeeld de Veluwe kent Oost-Gelderland nog geen recreatieprojecten die op het massatoerisme zijn afgestemd. De laatste tientallen jaren heeft het kamperen een grote vlucht genomen".

Dit alles geldt ook voor het verkavelingsgebied en voor de gemeente Winterswijk. Wat de verblijfsrecreatie betreft neemt in Winterswijk volgens gegevens van de gemeente, het aantal overnachtingen de laatste jaren sterk toe. Dit geldt met name voor

kampeerterreinen en -boerderijen alsook voor zomerhuisjes; hiertegenover vermindert het aantal overnachtingen in hotels en pensions. Het aantal overnachtingen is de laatste vijf jaar met 60% toegenomen en bedroeg in 1974 ruim 240.000. De kampeerterreinen en -boerderijen namen hiervan 58% voor hun rekening en de zomerhuisjes 37%. Het is opmerkelijk dat ondanks het sterk toegenomen aantal overnachtingen het aantal kampeerterreinen (12, waarvan een 5-tal in het blok) en -boerderijen (2) niet is veranderd, zodat dit gerealiseerd zal zijn door uitbreiding van de bestaande terreinen. Het aantal zomerhuisjes is echter wel uitgebreid (15% in vijf jaar).

Daarnaast is een aantal bedrijfsgebouwen (oude boerderijen) van opgeheven landbouwbedrijven thans in gebruik als tweede woning van elders wonende personen. Dit heeft alleen de goedkeuring van de gemeente indien deze boerderijen, althans uiterlijk, in hun oorspronkelijke stijl worden gehouden. Momenteel zijn er in het ruilverkavelingsgebied ongeveer 65 vroegere boerderijen die als tweede woning (circa 27) of voor permanente bewoning (circa 38) dienen. De oppervlakte grond die zij, afgezien van erf en gebouwen, in beslag nemen is in het algemeen gering; de indruk bestaat dat dit gemiddeld slechts een halve ha is.

Verder zijn er mogelijkheden van kamperen op de boerderij. Overeenkomstig het bestemmingsplan kan toestemming worden verleend voor het plaatsen van tenten en kampeerwagens op agrarische bouwpercelen. Het aantal is afhankelijk van het agrarisch produktiegebied en varieert van 1 kampeerwagen en 1 tent tot maximaal 3 kampeerwagens en 5 tenten per bedrijf.

Over de toekomstige ontwikkeling van de recreatie in Oost-Gelderland zegt het streekplan: "De afspraak-vooraf over de recreatie zegt, dat tot het jaar 1985 geen extra voorzieningen op het terrein van de dagrecreatie getroffen behoeven te worden. Bestaande en geplande voorzieningen kunnen in de behoefte voorzien. Voor de verblijfsrecreatie zou in Oost-Gelderland tot 1985 nog 90 ha terrein moeten worden aangewezen, ervan uitgaande dat gekozen wordt voor de ruimste van de gemaakte prognoses."

De toekomstige ontwikkeling van de recreatie in het ruilverkavelingsgebied heeft dezelfde strekking. Deze zal bestaan uit een uitbreiding van de bestaande recreatieprojecten, voornamelijk ten behoeve van de dagrecreatie ('t Hilgelo en Besselinkschans) en de uitbreiding van een aantal campings. Stichting van nieuwe voorzieningen, anders dan uitbreiding van de bestaande, zal nauwelijks een rol spelen. Voor al deze voorzieningen zal in de komende tien jaren volgens een ruime globale benadering ongeveer 100 ha cultuurgrond aan het agrarisch gebruik worden onttrokken.

Aangaande de recreatie staat in het bestemmingsplan van Winterswijk:
"Naast de voorzieningen voor de verblijfsrecreatie in de gemeente Winterswijk verdienen ook de voorzieningen voor de dagrecreatie, die daar gedeeltelijk mee samen hangen, de aandacht. Gesteld kan

worden dat het fraaie landschap van de gemeente één groot park-achtig dagrecreatie-element is waar men kan wandelen, fietsen, paardrijden, toerrijden per auto, en de natuur en het landschap bestuderen of slechts eenvoudig beleven. De wandel-, fiets- en ruiterpaden, de zandwegen en verharde landwegen, het geheel van fraaie, kleine landschappelijke elementen en in het bijzonder de opengesteldę landgoederen, alle aanwezig in enorme hoeveelheden, maken dit waar. Voor de dagrecreanten die daar niet voldoende aan hebben zijn momenteel weinig bijzondere dagrecreatieve voorzieningen aanwezig" (blz. 45 van bedoeld plan).
En verder:
"De terreinen voor dag- en verblijfsrecreatieve elementen zijn, voor zover niet reeds aanwezig, buiten de landschappelijke fraaie zones gehouden, maar gesitueerd in landschappelijk minder kwetsbare gebieden. De fraaie landschappen liggen wel als uitloopgebieden binnen bereik. Daarnaast heeft in verband met de voorzieningen, een duidelijke concentratie plaatsgevonden. In de behoefte aan dagrecreatieve voorzieningen wordt voor een groot deel voorzien door het huidige Winterswijkse landschap. Veel wandelaars en natuurliefhebbers vinden hier hun ontspanning. Ook de in dit landschap reeds aangebrachte specifieke voorzieningen spelen uiteraard mee. De dagrecreatieve elementen die ontbreken, maar wel nodig zijn ter aanvulling van het pakket, worden grotendeels verwezenlijkt in het dagrecreatieproject "Het Hilgelo". De ligging van dit gebied ten opzichte van de kern, alsmede de aanwezige en te ontwikkelen verblijfsrecreatieterreinen, is zeer gunstig. Het programma biedt vis-, zwem- en roeiwater, stranden, speel- en ligweiden en dergelijke. Het starten van veel nieuwe projecten van dit formaat is ongewenst, omdat de behoefte grotendeels gedekt wordt door dit grote project met uitbreidingsmogelijkheden, daarnaast een verstrooiing van dit soort recreatieve elementen in dit landschap ongewenst is en het project "Het Hilgelo" als zandwinningsproject zowel als dagrecreatie-object, gezien de hoge kosten van aanleg en beheer, niet financieel ondergraven mag worden.
De buitengewoon goede opzet en verwezenlijking kan alleen dan effect hebben. Dagrecreatieve voorzieningen die dan nog ontbreken kunnen verwezenlijkt worden in ruilverkavelingsverband en door het recreatieschap" (blz. 66 en 67 van bedoeld plan).

Ten slotte geldt voor de ruilverkaveling wat het streekplan over Oost-Gelderland zegt:
"Nog moet worden opgemerkt, dat indien Oost-Gelderland zijn specifieke karakter onder de recreatiegebieden van ons land wil behouden, twee zaken bijzondere aandacht vragen. Dat is in de eerste plaats de kwaliteit van recreatievoorzieningen. Maar daarnaast is een zorgvuldige spreiding en inpassing in het landschap een vereiste. Daarbij is het ook voor de recreatie van belang tot een goede oplossing te komen van de problemen op het terrein van de relaties tussen de recreatie en landbouw".

1.5 De scholtegoederen

Karakteristiek voor Winterswijk zijn de hier voorkomende zogenaamde scholtegoederen. Deze grotere boerderijen doen mede door de aanwezigheid van vaak omvangrijke en fraaie houtopstanden enigszins denken aan buitenplaatsen. Ze zijn echter in handen van boeren, die hier "scholten" of "scholteboeren" worden genoemd.

Hun ontstaan stamt uit de Middeleeuwen. Verschillende kloosters en vorsten uit de naaste omgeving hadden in het Winterswijkse gebied goederen liggen waarover de scholten of scholteboeren het beheer voerden. Maar zij waren ook degenen die de rechtspraak en dergelijke uitoefenden (scholt = schout). Een scholteboer was dus schout én boer. Een scholtegoed was ondeelbaar en het scholt-zijn was gebonden aan het scholtegoed. Deze scholtegoederen bestonden uit een hoofdhof, die werd bewoond en gebruikt door de scholte, en een aantal onderhorige erven. Het is zonder meer duidelijk dat de scholteboeren zeer vooraanstaande plaatsen in de agrarische gemeenschappen innamen.

Door latere ontwikkelingen is de functie van toezichthouder en ambtenaar voor de goederen van de adel of van kloosters veranderd in die van eigenaar. Hiervan wordt gezegd 1) dat, hoewel oudtijds reeds kernen van bezit zullen zijn gevormd, de grootste aanwinsten van het grond- en hoevebezit voor de meeste scholten dateren uit de laatste drie eeuwen. Hierbij heeft ook de ontbinding van de marken rond het midden van de negentiende eeuw een rol gespeeld. Immers als maatstaf voor deze eertijds gemeenschappelijke gronden gold het reeds in cultuur hebbend land. En de scholten waren de voornaamste grondbezitters van de marken naast de "vrije" boeren. De aldus verkregen sterke concentratie van grondeigendom bij de scholteboeren werd bestendigd door hun zeer gesloten groep in de beperkte plaatselijke kring.

Omstreeks het midden der vorige eeuw hadden de Winterswijkse scholten dooreengenomen ongeveer het hoogtepunt van hun maatschappelijke positie bereikt. Sindsdien is door erfdelingen het soms respectabele bezit weer grotendeels versplinterd. Verder is de toenmalige verplichting van de pachters om het scholtehoofdbedrijf hand- en spandiensten te verlenen thans geheel verdwenen.

De tegenwoordige scholteboeren exploiteren hun eigen boerderij en een vaak aanzienlijke oppervlakte bossen. Daarnaast verpachten zij een aantal doorgaans kleinere boerderijen. Vooral in de buurtschappen Woold en Ratum, in het oostelijk deel van de gemeente, was en is het aantal scholtegoederen relatief nog steeds aanzienlijk.

Vele verpachte scholteboerderijen hebben te weinig oppervlakte om met grondgebonden produktie een voldoende bedrijfsomvang te verwezenlijken. Rigoreuze omschakeling op intensieve veehouderij

---

1) O.a. "Een en ander over de historische achtergrond der Achterhoekse Scholtegoederen"; B. Stegeman, Doetinchem, z.j.

kan stuiten op bezwaren van de verpachter. Samenvoegen van grond van bedrijven wanneer een of meer boeren ophouden biedt wel mogelijkheden. Dit kan de verpachter bewerkstelligen. Er blijft dan echter het probleem van de vrijkomende bedrijfsgebouwen. Bewoning door niet-agrariërs, hetzij permanent hetzij als tweede woning, kan de huidige leefgemeenschap beïnvloeden en kan in sommige gevallen zelfs nadelig zijn voor de blijvende boeren (hinderwet).

2. Agrarisch-structurele aspecten

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de ontwikkeling in de structuur van de landbouw in dit gebied. Onder de agrarische structuur verstaan we die kenmerken van de landbouw die in grote mate stabiel blijven. Betrokken op een bepaald gebied betekent dit voornamelijk dat ingegaan wordt op de ontwikkeling van het aantal bedrijven, de cultuurgrond, de produktieomvang en het aantal personen dat in het gebied in de landbouw werkzaam is 1). Ook komt de eigendom/pachtverhouding globaal aan de orde.

2.1 Aantal bedrijven naar beroepsgroep

Bij de beschrijving van de ontwikkeling van het aantal bedrijven wordt onderscheidt gemaakt in hoofdberoepsbedrijven en nevenbedrijven. De hoofdberoepsbedrijven (bedrijven waarop het bedrijfshoofd meer dan de helft van de arbeidstijd werkzaam is) vormen de belangrijkste categorie. In de periode 1970-1975 is hun aantal afgenomen van 488 tot 420, een vermindering van 3% per jaar (bij een landelijk gemiddelde van 2,8% per jaar). Deze vermindering van het aantal bedrijven was sterker dan in het verleden want van 1961 tot 1968 verminderde in het grootste deel van dit gebied (het huidige verkavelingsgebied zonder deelgebied Vragender) het aantal bedrijven met slechts 1,1% per jaar. In 1975 hadden de hoofdberoepsbedrijven 88% van de geregistreerde cultuurgrond in gebruik, in 1970 was dit 90%.

Tabel 2.1 Bedrijven naar beroepsgroep

	Aantal bedrijven		Ha cultuurgrond	
	1970	1975	1970	1975
Hoofdberoepsbedrijven	488	420	5795	5500
Nevenbedrijven x)	151	160	626	718
Totaal	639	580	6421	6218

x) Exclusief bedrijven met minder dan 10 sbe.

1) De gegevens in dit en het volgende hoofdstuk zijn gebaseerd op de meitellingen van de landbouw. Deze gegevens hebben betrekking op alle geregistreerde bedrijven in het blok en op de cultuurgrond die zij in gebruik hebben. De oppervlakte cultuurgrond van het blok is hiermee niet bepaald. Bij de meitellingen worden namelijk kleine bedrijfjes buiten beschouwing gelaten en komt ook het grondgebruik in het blok van buiten het blok wonenden niet aan de orde. Anderzijds is wel meegeteld het grondgebruik buiten het blok van degenen die in het blok wonen.

Van de bedrijfshoofden op de hoofdberoepsbedrijven heeft 10% naast het eigen agrarisch bedrijf nog een nevenberoep. Het aantal boeren met een nevenberoep is de laatste jaren iets toegenomen (8% in 1970). Verreweg de meeste nevenberoepen (ca. 80%) zijn echter nauw verwant aan de landbouw (melkrijden, loonwerk, veehandel e.d.).

Het aantal nevenbedrijven is vrij groot en omvat ruim een kwart (28%) van alle bedrijven. De nevenbedrijven worden voornamelijk geëxploiteerd door niet-agrariërs en slechts vrij weinig door rustende boeren. De laatste jaren is zowel het aantal nevenbedrijven als hun geregistreerd grondgebruik toegenomen. De oorzaak hiervan is voornamelijk dat vele bedrijven die uit de hoofdberoepsgroep zijn gegaan als nevenbedrijf werden voortgezet (zie tabel 2.2).

Mutaties in de groep hoofdberoepsbedrijven

De vermindering van het aantal hoofdberoepsbedrijven had verschillende oorzaken. Deze oorzaken zijn onderscheiden in beroepsbeëindiging (het natuurlijke verloop), beroepsverandering (aanvaarden van een beroep buiten de landbouw) en overige oorzaken (ziekte jonge bedrijfshoofden, verhuizing naar bedrijf buiten het blok e.d.).

Tabel 2.2 De mutaties op de hoofdberoepsbedrijven naar oorzaak en gevolg

	Totaal aantal	Voortgezet als hoofdberoepsbedrijf 1)		nevenbedrijf	Aantal opgeheven
Beroepsbeëindiging	89	57	(2)	15	17
Beroepsverandering	30	1		20	9
Overige oorzaken	12	1	(1)	2	9
Totaal	131	59	(3)	37	35

() Tussen haakjes waarvan door niet-familie.

Het is opmerkelijk dat de afgelopen jaren beroepsbeëindiging en beroepsverandering van vrijwel een zelfde betekenis zijn geweest voor de vermindering van het aantal bedrijven. Door beroepsbeëindiging is het aantal hoofdberoepsbedrijven met 32 verminderd en door beroepsverandering met 29. Daarnaast waren ook de overige oorzaken duidelijk van betekenis (-11 bedrijven).

Van de 89 bedrijven waar beroepsbeëindiging aan de orde was zijn er 57 door een opvolger als hoofdberoepsbedrijf voortgezet. Dit geeft een opvolgingspercentage van 64% in deze periode, hetgeen landelijk gezien hoog is. In de Achterhoek en in Twente ligt

het opvolgingspercentage evenwel traditioneel op een hoog niveau.

De opvolgers waren op twee na zoons of schoonzoons. De bedrijven die bij beroepsbeëindiging betrokken waren en overgenomen werden hadden een gemiddelde produktieomvang van 106 sbe, de bedrijven die na beroepsbeëindiging niet meer als hoofdberoepsbedrijf werden geëxploiteerd hadden een omvang van 68 sbe. Hieruit blijkt dat bij beroepsbeëindiging een selectie optreedt in die zin dat de zwakkere bedrijven stoppen.

Er zijn 30 bedrijfshoofden van beroep veranderd; hierdoor zijn 29 bedrijven als hoofdberoepsbedrijf verdwenen (1 bedrijf is door een zoon als hoofdberoepsbedrijf voortgezet). Gerekend over de bedrijfshoofden die jonger zijn dan 55 jaar (314 in 1970) was de effectieve beroepsverandering 29 van de 314, dat is 1,9% per jaar. Dit is een vrij hoog percentage, zeker gezien de ongunstige werkgelegenheidsontwikkeling. Deze aanzienlijke beroepsverandering kan als oorzaak hebben dat jongere bedrijfshoofden te kleine bedrijven hebben overgenomen en aanvankelijk als hoofdberoepsbedrijf zijn blijven exploiteren. De als gevolg van beroepsverandering verdwenen bedrijven hadden een gemiddelde produktieomvang van 73 sbe en lagen hiermee duidelijk onder het gemiddelde van alle bedrijven (95 sbe). Verder is door overige oorzaken het aantal hoofdberoepsbedrijven met nog 11 verminderd 1), de gemiddelde produktieomvang van deze bedrijven (94 sbe) was gelijk aan die van alle bedrijven. Het hoge opvolgingspercentage gecombineerd met het hoge beroepsveranderingspercentage leidt tot de conclusie dat bij beroepsbeëindiging nog te veel bedrijven overgenomen zijn die op wat langere termijn onvoldoende mogelijkheden bieden om een redelijk inkomen te verwerven. Hierdoor wordt men gedwongen van beroep te veranderen.

Tegenover bedrijven die uit de hoofdberoepsgroep verdwenen kwamen er ook incidenteelt enkele bij. Dit waren echter slechts 4 bedrijven waarvan 3 voorheen nevenbedrijven waarop het bedrijfshoofd volledig in de landbouw ging werken. Deze 4 bedrijven zijn sterk op de veredeling gericht; hun gemiddelde oppervlakte was in 1975 veel kleiner dan die van de bestaande bedrijven (1,8 ha tegen 13,2 ha) en hun gemiddelde omvang - door één groot bedrijf - aanzienlijk groter.

Samengevat verliep de verandering van het aantal hoofdberoepsbedrijven als volgt:

aantal in 1970	488
afgenomen met (opgeheven 35, naar C: 31, naar D: 6)	-72
toegenomen met (vanuit C: 3, gesticht 1)	+ 4
aantal in 1975	420

1) Nl. 0,5% per jaar van alle bedrijven in 1970 en 0,7% per jaar van die met een bedrijfshoofd jonger dan 55 jaar.

2.2 Indeling van de bedrijven naar oppervlakte cultuurgrond

De oppervlakte cultuurgrond van de geregistreerde bedrijven in het blok is in de periode 1970-1975 verminderd van 6421 ha tot 6218 ha, dit is met 0,6% per jaar. Deze vermindering is door diverse oorzaken ontstaan. De belangrijkste oorzaak is dat een gedeelte van de grond van opgeheven bedrijven nog bij dezelfde personen in gebruik is als in 1970. Dit komt doordat bedrijven beneden een bepaalde omvang niet meer zijn geteld, er kan echter nog wel een kleine oppervlakte grond in gebruik zijn. Daarnaast is grond van opgeheven bedrijven en wellicht ook van verkleinde bedrijven aan de agrarische bestemming onttrokken voor woningbouw en recreatie. Verder kan er een verschil zijn door grondtransacties met bedrijven buiten het blok.

Een aanzienlijk gedeelte van de cultuurgrond is in gebruik bij nevenbedrijven namelijk 12% tegen 10% in 1970 (voor de zandgronden is dit 7%). De toeneming van dit nevengrondgebruik hangt samen met het feit dat bedrijfshoofden die van beroep veranderen of gaan rusten niet direct alle grond afstoten doch vaak (voorlopig) nog een gedeelte aanhouden.

De hoofdberoepsbedrijven hadden in 1975 5500 ha cultuurgrond in gebruik verdeeld over 420 bedrijven. De gemiddelde oppervlakte was dus betrekkelijk klein (13 ha) en is de laatste jaren ook maar weinig toegenomen (11,9 ha in 1970).

De verdeling van het aantal bedrijven over de oppervlakteklassen wijzigde in die zin dat het aantal bedrijven van 5-15 ha verminderde terwijl het aantal grotere bedrijven wat toenam en het aantal bedrijven kleiner dan 5 ha vrijwel gelijk bleef. Op de bedrijven kleiner dan 5 ha vormt de veredeling doorgaans de belangrijkste produktietak.

Tabel 2.3 De hoofdberoepsbedrijven naar oppervlakte

	1970		1975		Index 1975
	aantal	%	aantal	%	(1970=100)
Tot 5 ha	25	5	26	6	104
5 - 10 ha	189	39	133	32	70
10 - 15 ha	160	33	136	32	85
15 - 20 ha	61	12	64	15	105
20 - 30 ha	44	9	47	11	107
30 ha e.m.	9	2	14	3	156
Totaal	488	100	420	100	86

De vermindering van het aantal bedrijven van 5-15 ha was vooral het gevolg van het verdwijnen van bedrijven als hoofdberoeps-

bedrijf. Verder is het aantal bedrijven in de diverse oppervlakteklassen veranderd door vergroting of verkleining van de oppervlakte. Per saldo is hierdoor het aantal bedrijven van 5-15 ha ook nog verminderd; dat in alle overige klassen nam als gevolg hiervan toe.

Van alle hoofdberoepsbedrijven is 6% kleiner dan 5 ha (bijna allen veredelingsbedrijven), bijna twee derde (64%) heeft 5-15 ha grond en 30% is groter dan 15 ha. Deze laatste bedrijven gebruiken de helft van de cultuurgrond op hoofdberoepsbedrijven; in 1970 hadden de bedrijven boven de 15 ha 40,5% van de grond in gebruik.

2.3 Indeling van de bedrijven naar produktieomvang

De produktieomvang van de bedrijven is uitgedrukt in standaardbedrijfseenheden (sbe) 1). Naast de bedrijfsoppervlakte wegen hierbij ook mee verschillen in intensiteit van het grondgebruik en de omvang van de dierlijke veredelingsproduktie.

Terwijl het aantal hoofdberoepsbedrijven in de afgelopen jaren met 3% per jaar verminderde, is hun totale produktieomvang snel toegenomen (3,6% per jaar, vergeleken met een landelijke groei van bijna 2,5% per jaar). De gemiddelde bedrijfsomvang is vergroot van 95 tot 132 sbe.

Tabel 2.4 De ontwikkeling van de totale produktie (in sbe)

	Aantal sbe		Gemiddeld per bedrijf		Gemiddeld per ha (excl. veredeling)	
	1970	1975	1970	1975	1970	1975
Hoofdberoepsbedrijven	46424	55521	95	132	5,6	6,9
Nevenbedrijven	5347	5929	35	37	4,8	5,0
Totaal	51771	61450	81	106	5,5	6,7

De toeneming van de gemiddelde bedrijfsomvang verliep dus vrij snel, namelijk met bijna 7% per jaar (landelijk 5,5% per jaar). Dit was zowel het gevolg van oppervlakteuitbreiding (van 11,9 tot 13,1 ha) als van intensivering van het grondgebruik (van 5,6 tot 6,9 sbe per ha) alsook van het opheffen van kleine bedrijven en uitbreiding van de veredeling. De gemiddelde bedrijfsomvang bleef ondanks de snelle groei in 1975 nog $\pm$ 6% beneden het gemiddelde voor Nederland.

De verschuiving in de verdeling van de omvang van de bedrijven was vooral het gevolg van uittreding van kleinere bedrijven en vergroting van bestaande bedrijven. De bedrijven die als hoofdberoepsbedrijf zijn verdwenen hadden op zes na een omvang van min-

1) Zie voor het begrip sbe: bijlage 1.

der dan 130 sbe (gemiddeld 74 sbe).

Door de vergroting van de gemiddelde bedrijfsomvang is ook de verdeling van de bedrijven over de omvangsklassen gewijzigd. Het aantal bedrijven met minder dan 130 sbe is aanzienlijk verminderd en het aantal met een grotere omvang is flink toegenomen. Deze veranderingen waren veel groter dan bij de oppervlakteklassen. In 1975 had 44% van de bedrijven een omvang van minstens 130 sbe tegenover slechts 19% in 1970. Niettemin had in 1975 nog ± 50% van de bedrijven een omvang van minder dan 120 sbe, terwijl bij een moderne en doelmatige bedrijfsvoering een bedrijf, globaal genomen, ten minste een omvang moet hebben van 118 sbe wil het een produktieve dagtaak bieden aan één arbeidskracht 1).

Tabel 2.5 De bedrijfsomvang van de hoofdberoepsbedrijven

Sbe	Aantal bedrijven 1970	Aantal bedrijven 1975	Perc. bedrijven 1970	Perc. bedrijven 1975	Index 1975 (1970=100)
Tot 50	47	22	10	5	47
50 - 70	89	52	18	12	58
70 - 90	123	61	25	15	50
90 - 110	76	54	15	13	71
110 - 130	62	48	13	11	77
130 - 150	44	51	9	12	116
150 - 190	37	58	8	14	157
190 en meer	10	74	2	18	740
Totaal	488	420	100	100	86

Hoe de ontwikkeling van de bedrijfsomvang bij de gebleven bedrijven verliep is duidelijk weergegeven in tabel 2.6.

Tabel 2.6 Verandering in bedrijfsomvang van in 1970 en 1975 hoofdberoepsbedrijven

Omvang in 1970 in sbe	Omvang in 1975 in sbe: tot 50	50- 70	70- 90	90- 110	110- 130	130- 150	150- 190	190- 250	250 e.m.	Totaal 1970
Tot 50	15	11	6	1	-	1	1	1		36
50 - 70	3	24	23	2	5	1	2	1		61
70 - 90	4	12	26	35	17	7	5	1		107
90 - 110	-	5	2	13	16	18	12	3		69
110 - 130	-	-	1	1	9	13	20	12	2	58
130 - 150	-	-	2	1	1	8	10	15	2	39
150 - 190	-	-	-	-	-	3	7	18	8	36
190 - 250	-	-	-	-	-	-	-	3	4	7
250 en meer	-	-	-	-	-	-	-	-	3	3
Totaal 1975	22	52	60	53	48	51	57	54	19	416

1) Zie: "Bedrijfsuitkomsten in de landbouw", LEI-publikatie 3.62, pag. 12.

Hieruit blijkt dat ongeveer twee derde (66%) van de bedrijven naar een grotere omvangsklasse is overgegaan, dat 26% dezelfde of ongeveer dezelfde omvang heeft behouden en dat 8% is verkleind. Bij de vergrote bedrijven is te zien dat een aantal een sprong voorwaarts maakte van 50 sbe of meer. Dit hangt op de eerste plaats samen met de uitbreiding van het melkvee, al of niet gepaard gaande met de bouw van een ligboxenstal. Op de tweede plaats was op wat minder bedrijven de uitbreiding van de veredeling de oorzaak van de sterke groei van de bedrijfsomvang. Op de derde plaats was op een noemenswaard aantal bedrijven de veredeling en de rundveehouderij samen de reden van een aanzienlijke groei.

2.4 Grondmobiliteit

Hieronder wordt verstaan de oppervlakte grond die in een bepaalde periode van gebruiker is gewisseld 1). Bezien zal worden de overdracht van gehele bedrijven enerzijds en vergroting, verkleining en opheffen van bedrijven anderzijds. Aangezien alleen de oppervlakten van 1970 en 1975 bekend zijn valt een deel van het grondverkeer buiten de waarneming, namelijk de mutaties per bedrijf die elkaar opheffen binnen deze periode 2). Een andere onzuiverheid is dat een deel van de grond van opgeheven bedrijven nog bij dezelfde personen in gebruik is als in 1970.

Er zijn 83 gehele bedrijven overgedragen, 74 hiervan waren in 1970 hoofdberoepsbedrijven. Uitgaande van de oppervlakte in 1970 was hierbij 993 ha grond betrokken, bijna alleen van hoofdberoepsbedrijven (955 ha). Dit grondverkeer omvatte 15,5% van de oppervlakte cultuurgrond in 1970 en betrof voornamelijk overdrachten in de familiekring (920 ha).

Hiernaast is van een aantal bedrijven de oppervlakte verkleind en zijn andere bedrijven opgeheven (of door te kleine omvang uit de registratie verdwenen). De verkleining betrof 354 ha en het opheffen ongeveer 385 ha, samen 739 ha ofwel 11,5%. De totale oppervlakte cultuurgrond die in de periode 1970-1975 van gebruiker is gewisseld is dus circa 1700 ha, dit is ongeveer 27% van de cultuurgrond 3). Dit is vrijwel een zelfde percentage als in "Brummen-Voorst", op deze wijze berekend, werd gevonden (28%).

Van de 1732 ha die van gebruiker wisselde was, zoals reeds is gezegd, 993 ha betrokken bij overdracht van het bedrijf. Van de overige 739 ha is 572 ha (ruim driekwart) gebruikt voor ver-

1) Dit is niet de oppervlakte die op de vrije grondmarkt kwam; veel nieuwe gebruikers waren familieleden.
2) Een onderzoek naar het grondverkeer in Achtkarspelen toont aan dat ± 10% van het grondverkeer op deze wijze niet zichtbaar wordt.
3) Uitgaande van de oppervlakten betrokken bij overdracht van gehele bedrijven (993 ha) en stichting van nieuwe bedrijven en bedrijfsvergroting (636 ha) is 1629 ha ofwel ongeveer 25% van gebruiker gewisseld.

groting van bestaande bedrijven en 64 ha voor stichting van nieuwe bedrijven. De overige 103 ha is niet meer in gebruik of geregistreerd in het gebied. Een deel hiervan zal een niet-agrarische bestemming hebben gekregen (woningbouw, wegenaanleg, recreatie, enz.) en een gedeelte kan in gebruik zijn bij personen die niet geregistreerd zijn. Ook is het mogelijk dat grondtransacties met bedrijven buiten het blok per saldo geresulteerd hebben in een vermindering van de cultuurgrond voor de bedrijven in het blok.

Tabel 2.7 Veranderingen in de oppervlakte cultuurgrond 1970-1975

	Totaal	Hoofdberoeps-bedrijven	Neven-bedrijven
Oppervlakte cultuurgrond 1970	6421	5795	626
Verkleiningen	- 354	- 163	- 191
Opheffingen 1)	- 485	- 335	- 150
Stichtingen	+ 64	-	+ 64
Vergrotingen	+ 572	+ 554	+ 18
Saldo mutaties naar andere groep		- 351	+ 351
Oppervlakte cultuurgrond 1975	6218	5500	718

1) Inclusief ca. 110 ha die bedrijfsopheffers nog zelf gebruiken, hetzij bij een ander bedrijf (ca. 70 ha) hetzij als niet-geregistreerde (ca. 40 ha).

Voor de groep hoofdberoepsbedrijven als geheel is het grondgebruik met 295 ha verminderd, dat voor de groep nevenbedrijven met 92 ha toegenomen. Van de cultuurgrond op nevenbedrijven was een veel groter deel (nl. 32%) betrokken bij verkleining of opheffing van bedrijven dan van de cultuurgrond op hoofdberoepsbedrijven (9%). De cultuurgrond op nevenbedrijven is dus veel mobiler. Daarnaast werd van de groep hoofdberoepsbedrijven die nevenbedrijf werden het grondgebruik met 40% verkleind. Van de vrijgekomen grond die in handen van agrariërs bleef ging het overgrote deel naar hoofberoepsbedrijven. Dat desondanks het grondgebruik van de hoofdberoepsbedrijven terugliep komt enerzijds doordat de oppervlakte van de uitgetreden bedrijven veel groter was dan die van de toegetreden bedrijven (per saldo -686 ha), terwijl anderzijds de oppervlakte van de gebleven bedrijven toch is toegenomen (met 387 ha tot 5493 ha).

Van de 416 "gebleven" (of in beide jaren hoofdberoeps-) bedrijven is 29% vergroot met minstens 1 ha en 9% verkleind. Voor de verbetering van de bedrijfsgroottestructuur was deze verandering van beperkte betekenis, de gemiddelde oppervlakte van de gebleven bedrijven werd met amper 1 ha vergroot (van 12,3 ha tot 13,2 ha).

Tabel 2.8 Vergrotingen en verkleiningen van hoofdberoepsbedrijven

	Aantal bedrijven 1)	Aantal bedrijven dat vergroot of verkleind is met ... ha					Oppervlakte in ha
		1-3	3-5	5-7	7-10	10 e.m.	
Vergroot	122	67	31	8	8	8	521
Verkleind	39	23	7	3	5	1	141

1) Totaal 416, w.v. 255 zonder verandering van 1 ha of meer.

De vergrote bedrijven zijn gemiddeld 4,3 ha in oppervlakte toegenomen, de verkleinde bedrijven met gemiddeld 3,6 ha in oppervlakte verminderd. Zowel de vergrotingen als de verkleiningen betroffen meest oppervlakten van 1-3 ha.

Vooral de grotere bedrijven betonen zich actief op de grondmarkt. Zo is van de "gebleven" bedrijven tot 5 ha slechts 6% naar een hogere grootteklasse overgegaan, van de bedrijven van 5-10 ha ging 13% over naar een hogere klasse, van de bedrijven van 10-15 ha 17% en van de bedrijven van 15-20 ha 25%. Grotere bedrijven blijken dus beter in staat vrijkomende grond te verwerven dan kleinere bedrijven. Voor de kleinere zijn er weinig mogelijkheden de oppervlakte uit te breiden. De ongelijkheid in bedrijfsoppervlakte wordt groter (zie ook tabel 2.3 blz. 27).

2.5 Rechtsvorm van grondgebruik en verkaveling

In het landbouwgebied de Noordelijke Achterhoek was in 1975 driekwart van de cultuurgrond in eigendom bij de gebruikers en in de gemeente Lichtenvoorde, die een belangrijk deel van het blok vormt, nog aanzienlijk meer (90%). De gemeente Winterswijk vertoont hiermee een groot verschil met slechts 58% van de grond in gebruik bij de eigenaren. Dit is waarschijnlijk voornamelijk het gevolg van de vooral in Winterswijk voorkomende "scholteboeren". De scholteboeren zijn in meer of mindere mate grootgrondbezitters welke naast hun eigen boerderij een aantal kleinere boerderijen verpachten. De meeste scholtegoederen treft men in Winterswijk-Oost aan.

Over de ontwikkeling in de afgelopen jaren kan worden opgemerkt dat het percentage eigendom-gebruik is toegenomen. Dit was eerder ook al het geval (1966-1970).

In het ruilverkavelingsgebied was in 1975 71% van de cultuurgrond in eigendom van de gebruikers. Hierin bestonden grote verschillen tussen de deelgebieden. Zo was in Vragender (gemeente Lichtenvoorde) 86% van de grond in eigendom-gebruik, in Meddo 72% en in Corle-Miste, waar een grotere invloed van het scholtewezen is, slechts ongeveer de helft (48%). Terwijl in Vragender en Meddo het percentage eigendomgsgrond is toegenomen is dit,

zeer opmerkelijk, in Corle-Miste duidelijk verminderd (57% in 1970). In 1970 was in dit gebied echter meer pacht van ouders dan in de andere gebieden.

De situatie van de bedrijfsverkaveling is alleen weer te geven voor 1970. Volgens de globale kengetallen van aantal kavels per bedrijf en gemiddelde kaveloppervlakte kwam de gemeente Winterswijk goed overeen met het landbouwgebied en liet de gemeente Lichtenvoorde een minder gunstig beeld zien. De toestand in het blok lag ongeveer tussen deze gemeenten in (zie tabel 2.9).

Tabel 2.9 Rechtsvorm grondgebruik en verkaveling

Gemeente, landbouwgebied, blok	Perc. cultuurgrond in eigendom		Perc. pacht van ouders 1)	Verkaveling 1970	
	1970	1975	1970	kavels per bedrijf	kavelopp. (ha)
Winterswijk	54	58	18	3,3	2,83
Lichtenvoorde	88	90	17	4,3	2,19
Nrd. Achterhoek	71	75	23	3,4	2,91
Rvk. Winterswijk-West					
- hoofdberoepsbedr.	70	71	18	4,2	2,84
- nevenbedrijven	63	70	8	2,4	1,80
- totaal	69	71	17	3,8	2,69

1) In procent van het pachtland.

De hoofdberoepsbedrijven in het ruilverkavelingsgebied hadden in 1970 gemiddeld 4,2 kavels met een gemiddelde oppervlakte van 2,84 ha. Drie vijfde van deze bedrijven had minder dan 5 kavels. Bij de deelgebieden vertoonde Meddo het gunstigste beeld met gemiddeld 3,8 kavels van dooreengenomen 3,30 ha. De andere gebieden kwamen veel met elkaar overeen zowel wat aantal kavels per bedrijf (ca. 4,5) als wat kaveloppervlakte (2,50 ha) betreft.

De voordelen van een gunstige verkaveling gaan bij de huidige bedrijfsvoering steeds zwaarder wegen. Niet iedereen wil hiervoor dan ook wachten op de uitvoering van een ruilverkaveling en tracht dit (gedeeltelijk) op te heffen door gebruik te maken van de sinds enkele jaren bestaande eenvoudige kavelruilprocedure. Ook in dit gebied zijn reeds enkele kavelruilovereenkomsten gereed gekomen terwijl momenteelt een groter aantal anderen in uitvoering of in voorbereiding is.

2.6 Arbeidsbezetting, leeftijd van de bedrijfshoofden en opvolgingssituatie

a. Arbeidsbezetting

De betekenis van de landbouw als bron van werkgelegenheid is

aanzienlijk verkleind. Het aantal vaste mannelijke arbeidskrachten verminderde van 629 tot 520 ofwel met gemiddeld 3,7% per jaar. Deze vermindering was sterker dan die van het aantal hoofdberoepsbedrijven (3% per jaar). Hierdoor is ook de gemiddelde arbeidsbezetting per bedrijf verminderd (van 1,29 tot 1,24 man).

Het aantal bedrijfshoofden is met 56 verminderd, deels door beroepsverandering deels doordat bij beroepsbeëindiging geen belangstelling was om het bedrijf voort te zetten.

Het aantal meewerkende zoons is met 41 verminderd. Er was dus de afgelopen jaren een afnemende belangstelling bij de zoons om op het ouderlijk bedrijf te gaan meewerken.

Tabel 2.10 Vaste mannelijke arbeidskrachten op hoofdberoepsbedrijven

	1970		1975		Index 1975
	aantal	%	aantal	%	(1970=100)
Bedrijfshoofden 1)	455	72	399	77	88
Meewerkende zoons	135	21	94	18	70
Overige gezinsleden	23	4	13	2	57
Vreemden	16	3	14	3	88
Totaal	629	100	520	100	83

1) Meewerkende mannelijke bedrijfshoofden, dus exclusief weduwen en exclusief invalide of oudere bedrijfshoofden (doorgaans ouder dan 65 jaar) waar zoon(s) in feite het werk doen.

De vaste arbeidsbezetting bestaat voornamelijk uit bedrijfshoofden en zoons. Door de vermindering van de arbeidsbezetting staan de bedrijfshoofden er in toenemende mate alleen voor. Het percentage eenmansbedrijven is toegenomen van 72 tot 78%, op de meeste andere bedrijven (21%) werken twee arbeidskrachten. Het relatieve aantal tweemansbedrijven waarop de tweede man een zoon is kwam van 18% op 14%.

b. Leeftijd van de bedrijfshoofden en opvolgingssituatie

In dit gebied zijn wat meer oudere bedrijfshoofden dan doorgaans wordt aangetroffen. Ruim de helft (51%) van de bedrijfshoofden op de hoofdberoepsbedrijven was ouder dan 50 jaar (landelijk was dit 47%). Ten opzichte van 1970 is het percentage 50-60 jarigen toegenomen en het aantal ouderen verminderd. De gemiddelde leeftijd is hierdoor niet veranderd.

Ook voor de meeste bedrijfstypen geldt dat meer dan de helft van de bedrijfshoofden ouder is dan 50 jaar. Een uitzondering vormen de twee typen veredelingsbedrijven waar ongeveer 60% van de bedrijfshoofden jonger is dan 50 jaar.

Er zijn 150 bedrijven met een bedrijfshoofd van 55 jaar of ouder. Op de helft van deze bedrijven wordt een opvolger uit de eigen familiekring verwacht. Er wordt voor de komende jaren nog een aanzienlijk aantal opvolgers verwacht, maar toch duidelijk minder dan er de afgelopen vijf jaar waren. Toen is 62% van de bedrijven waarop het bedrijfshoofd zijn beroep beëindigde (55 van de 89) door een zoon of schoonzoon voortgezet (zie tabel 2.2 op blz. 25). Het familiale karakter zoals men dat vroeger aantrof (meerdere generaties op hetzelfde bedrijf) wordt geleidelijk minder.

Tabel 2.11 Leeftijd van de bedrijfshoofden en opvolgingssituatie

Leeftijd bedrijfshoofd	Bedrijfshoofden 1970 aantal	%	1975 aantal	%	Aantal bedrijven in 1975 met opvolger	zonder opvolger	opvolging onbekend
tot 40 jaar	103	21	87	21			
40 - 50 jaar	136	28	117	28			
50 - 55 jaar	75	15	66	16	22	27	17
55 - 60 jaar	63	13	68	16	26	34	8
60 jaar e.o.	111	23	82	19	48	33	1
Totaal	488	100	420	100	96	94	26

2.7 De verschillen tussen de deelgebieden

Tussen de onderscheiden deelgebieden (zie gebiedskaart voorin) bestaan geen grote verschillen.

Voor het gehele blok bestaat 72% van de bedrijven groter dan 10 sbe uit hoofdberoepsbedrijven en zij gebruiken 88% van de cultuurgrond. In het zuidelijke deel, Corle-Miste, zijn relatief wat meer nevenbedrijven (33%) die ook een groter deel van de grond gebruiken (15%). Daartegenover zijn in het westelijke deel van het blok, Vragender, wat meer hoofdberoepsbedrijven (75%) en is er wat meer hoofdberoepsgrondgebruik (91%).

De vermindering van het aantal hoofdberoepsbedrijven is in Meddo en Corle-Miste iets sneller verlopen dan gemiddeld en in Vragender duidelijk trager. Het grondgebruik van de groep hoofdberoepsbedrijven verminderde in elk deelgebied relatief vrijwel even sterk.

De gemiddelde oppervlakte van de bedrijven is in Meddo het grootst en in Vragender het kleinst. Deze oppervlakte is de laatste jaren toegenomen, in Vragender echter maar half zoveel dan in de andere gebieden.

De totale produktieomvang van de hoofdberoepsbedrijven is in Vragender het meest gegroeid. Dit kwam doordat vooral de veredeling maar ook de rundveehouderij relatief sterker zijn uitgebreid

dan in de andere gebieden. Door deze ontwikkeling is, ondanks de geringere vermindering van zowel het aantal bedrijven als van het aantal arbeidskrachten, het aantal sbe per bedrijf en per man evenveel gegroeid als in Meddo. Het gemiddelde aantal sbe per bedrijf is het grootst in Meddo en Vragender en in deze gebieden aan elkaar gelijk, het aantal sbe per man is het hoogst in Meddo terwijl Vragender hierbij een middenpositie inneemt.

Tabel 2.12 Enkele gegevens per deelgebied (hoofdberoepsbedrijven)

		Deelgebied			Totaal
		Meddo	Corle-Miste	Vragender	
Aantal bedrijven	1970	215	110	163	488
	1975	182	93	145	420
Ha per bedrijf	1970	12,5	11,8	11,0	11,9
	1975	14,0	13,3	11,8	13,1
Sbe per bedrijf	1970	99	86	96	95
	1975	138	116	136	132
Aantal arbeidskrachten	1970	273	144	212	629
	1975	224	111	185	520
Aantal sbe per man	1970	78	66	74	74
	1975	112	97	106	107

3. Bedrijfsstructurele aspecten

In dit hoofdstuk komt de ontwikkeling op de bedrijven aan de orde. Eerst wordt stilgestaan bij de samenstelling en het verloop van de agrarische produktie, vervolgens bij de structuur van de bedrijven (bedrijfstypen). De voornaamste produktiesectoren zijn de rundveehouderij en de veredeling. De ontwikkelingen daarin en in de andere aanwezige produktie worden beschreven.

3.1 Grondgebruik en produktie

De cultuurgrond in het gebied wordt hoofdzakelijk als grasland gebruikt. In 1970 was op hoofdberoepsbedrijven gemiddeld 75% en in 1975 77% grasland. De overige cultuurgrond is praktisch uitsluitend bouwland; de tuinbouw besloeg in beide jaren maar enkele hectaren.

Tabel 3.1 Produktie naar bedrijfssectoren

	Produktieomvang				Index
	in sbe		in %		
	1970	1975	1970	1975	
Hoofdberoepsbedrijven:					
Rundveehouderij	27340	32944	59	59	120
Veredelingsproduktie	13916	17633	30	32	127
Akkerbouw	5012	4913	11	9	98
Tuinbouw	186	71	0	0	39
Totaal	46424	55521	100	100	120
Nevenbedrijven	5347	5929	.	.	111
Alle bedrijven	51771	61450	.	.	119

Op de hoofdberoepsbedrijven nam de rundveehouderij en de veredelingsproduktie in omvang toe en de akker- en tuinbouw af. In 1975 maakte de rundveehouderij 59%, de veredeling 32% en de akkerbouw 9% van de produktie uit. Er bestonden grote verschillen tussen de oppervlakteklassen. Naarmate de bedrijven minder oppervlakte hebben is de betekenis van de veredeling groter: op de bedrijven beneden de 5 ha vormde in 1975 de veredeling 89% van de produktieomvang, op de bedrijven tussen de 5 en de 10 ha 48%, van 10-15 ha 32% en op de grotere bedrijven 16%. Deze tendens wordt geleidelijk sterker.

De produktie op nevenbedrijven maakte in dat jaar 10% van de

totale produktie uit. Op deze bedrijven bestond een ongeveer gelijk gedeelte als op de hoofdberoepsbedrijven uit grasland. Het graslandgebruik, althans voor eigen vee, is extensiever (5,2 sbe voor rundvee per ha grasland) dan op de hoofdberoepsbedrijven (7,8). Of, en zo ja in welke mate, de bedrijfsvoering op de hoofdberoepsbedrijven wordt beïnvloed door die op de nevenbedrijven (bijvoorbeeld ten aanzien van de ruwvoederwinning) is niet nagegaan. Het grondgebruik en de verhouding tussen de produktiesectoren ligt in de deelgebieden Meddo en Corle-Miste dooreengenomen ongeveer gelijk. Het derde deelgebied (Vragender) verschilt hiervan door relatief minder akkerbouw en meer veredeling. Dit verschil werd in de laatste jaren iets groter.

3.2 Bedrijfstypen

De hoofdberoepsbedrijven zijn in een zestal bedrijfstypen onderscheiden. In bijlage 1 zijn deze nader omschreven. Het betreft hier voornamelijk rundveehouderijbedrijven.

Tabel 3.2 Hoofdberoepsbedrijven naar bedrijfstype

	Aantal bedrijven		Ha cultuurgrond		Ha gemiddeld	
	1970	1975	1970	1975	1970	1975
Zuivere rundveebedrijven	45	106	727	1719	16,2	16,2
Gemengde rundveebedrijven	146	80	2011	1187	13,8	14,8
Rundveebedr. met veredeling	85	68	968	826	11,4	12,1
Zuivere veredelingsbedrijven	11	27	22	81	2,0	3,0
Gemengde veredelingsbedrijven	107	90	959	903	9,0	10,0
Overige bedrijven	94	49	1108	785	11,8	16,0
Totaal	488	420	5795	5500	11,9	13,1

De drie eerstgenoemde bedrijfstypen rundveehouderijbedrijven (met alle minstens 60% van de produktie voor rekening van de rundveehouderij) omvatten in 1975 60% van alle bedrijven en 68% van alle cultuurgrond. Deze drie typen te zamen worden in het vervolg rundveebedrijven genoemd. De "zuivere" rundveebedrijven waren ruim 16 ha groot, de gemengde rundveebedrijven circa 15 ha, de rundveebedrijven met enige veredeling 12 ha en de "zuivere" veredelingsbedrijven 3 ha. Van de aanzienlijke groep "overige bedrijven" kwamen de meesten sterk overeen met de "rundveebedrijven met veredeling" (85% in 1970 en 73% in 1975), zij hadden evenveel sbe voor veredeling (20-40%) doch wat minder sbe rundveehouderij (50-60% i.p.v. 60-80%).

Sedert 1970 is er een toename geweest van het aantal gespecialiseerde bedrijven. Alleen de aantallen zuivere rundvee- en veredelingsbedrijven stegen namelijk. Vooral het aantal zogenaamde ge-

mengde rundveebedrijven en overige bedrijven verminderde sterk. In bijlage 6 zijn de bedrijven over de periode 1970-1975 gevolgd naar bedrijfstype. Daarbij blijkt de sterke vermindering van het aantal bedrijven met 60 tot 80% voor de rundveehouderij ten gunste van voornamelijk de categorie met minstens 80% voor de rundveehouderij. Het aantal reeds bestaande bedrijven waarop in deze periode aan veredelingsproduktie werd begonnen is klein. Overigens vormen de zuivere veredelingsbedrijven de enige categorie waarin nog nieuwe hoofdberoepsbedrijven bijgekomen zijn.

Tabel 3.3 Bedrijfstakverhoudingen naar bedrijfstype in 1975

	Percentage sbe voor		
Hoofdberoepsbedrijven	rundvee-houderij	verede-ling	akker-bouw
Zuivere rundveebedrijven	90	5	5
Gemengde rundveebedrijven	74	12	14
Rundveebedrijven met veredeling	68	27	5
Zuivere veredelingsbedrijven	2	95	3
Gemengde veredelingsbedrijven	41	54	5
Overige bedrijven	46	26	28

De indeling in bedrijfstype werd in de loop der jaren iets scherper. Zo steeg op de zuivere rundveebedrijven het percentage voor de rundveehouderij van 87 tot 90% en op de zuivere veredelingsbedrijven het percentage voor de verdeling van 93 tot 95%. Overigens moet men ten opzichte van de onderscheiden bedrijfstypen wel bedenken dat de grenzen daartussen iets kunstmatigs hebben en een zeer grote spreiding aan bedrijfstakverhoudingen voor komt. In een verder verleden waren vrijwel alle bedrijven in dit gebied gemengde bedrijven.

3.3 De rundveehouderij

De rundveehouderij vormt de belangrijkste produktiesector met in 1975 59% van de totale produktie terwijl het grasland 77% van de cultuurgrond besloeg. Bovendien is het bouwlandgebruik voor een gedeelte op de rundveehouderij afgestemd.

Hoewel het verdubbelde is het aantal bedrijven zonder melkvee nog gering. Van de 420 hoofdberoepsbedrijven in 1975 waren er 37 zonder melkvee (9%).

Het aantal melkkoeien op hoofdberoepsbedrijven nam toe tot circa 9000 of wel met 25%. Het gemiddelde aantal melkkoeien per "zuiver" rundveebedrijf nam toe van 22 tot 34, per rundveebedrijf van 17 tot 27 en op de overige bedrijven met melkvee van 13 tot 17 koeien. Hierdoor steeg het gemiddelde aantal per bedrijf met melkvee van 15 tot 23 koeien. De verhouding jongvee-melkvee is voor Nederlandse begrippen vrij laag, namelijk 82 : 100 in 1970 en 79 : 100 in 1975. Daarentegen werd in 1975 belangrijk meer

mestvee gehouden, met name op de bedrijven waarop de rundveehouderij niet domineerde (de gemengde bedrijven).

Deze forse uitbreiding van de rundveestapel vond plaats terwijl het areaal grasland met 100 ha verminderde en het areaal voedergewassen (hoofdzakelijk snijmais) met ruim 400 ha toenam. Hierbij steeg omgerekend per 100 ha grasland plus voedergewassen het aantal koeien van 162 tot 188 en het aantal grootveeëenheden van 236 tot 271.

Tabel 3.4 Het grondgebruik (en ontwikkelingen daarin) ten behoeve van de rundveehouderij

Hoofdberoepsbedrijven	Rundveebedrijven 1)		Overige bedrijven		Alle bedrijven	
	1970	1975	1970	1975	1970	1975
Aantal bedrijven	276	254	212	166	488	420
Waarvan met melkvee	275	253	194	130	469	383
Ha grasl.+voedergew.	2932	3418	1508	1356	4440	4774
Aantal koeien	4725	6731	2478	2254	7203	8985
Stuks jongvee	3943	5242	1929	1852	5872	7094
Stuks mestvee	504	691	267	687	771	1378
Koeien per bedrijf 2)	17	27	13	17	15	23
Koeien per 100 ha	161	197	164	166	162	188
Gve per 100 ha	235	275	237	262	236	271

1) Eerste drie bedrijfstypen. 2) Met koeien.

Hoe is nu de intensiteit van de rundveehouderij ten opzichte van de omgeving, de provincie en landelijk? Ter vergelijking worden hierbij, evenals in het voorgaande, naast het grasland ook de voedergewassen betrokken.

Tabel 3.5 Vergelijkende cijfers over de intensiteit in 1975 (alle bedrijven)

Alle bedrijven	Blok	Noordelijke Achterhoek	Gelderland	Nederland
Koeien per 100 ha totaal	178	178	155	162
Gve per 100 ha totaal	260	256	237	236

De voedergewassen, voornamelijk snijmais, nemen namelijk in het blok een iets grotere plaats in dan in de vergeleken gebieden. Zo was het percentage snijmais plus voederbieten van de totale oppervlakte ten behoeve van het rundvee in 1975 11%, in de Noordelijke Achterhoek 10%, in Gelderland 8% en landelijk 6%. Uit de tabel valt op te merken dat de melkveedichtheid in het blok (gemiddeld 178 koeien per 100 ha) op gelijk niveau ligt als gemiddeld

in het landbouwgebied waartoe het behoort en dat dit belangrijk hoger is dan het provinciale gemiddelde en eveneens hoger dan landelijk.

In het blok wordt in verhouding minder jongvee gehouden dan in de Noordelijke Achterhoek en Gelderland (ook minder dan landelijk), daarentegen meer mestvee dan in het landbouwgebied. De grootveedichtheid is er daardoor nagenoeg gelijk, terwijl die voor Gelderland en Nederland op een lager niveau ligt.

Tabel 3.6 Intensiteit per bedrijfsgrootteklasse (hoofdberoepsbedrijven)

	Aantal koeien per bedrijf 1)		Per 100 ha gras + voedergewassen			
			aantal koeien		aantal gve	
	1970	1975	1970	1975	1970	1975
Tot 10 ha	10,8	13,8	179	191	250	272
10 - 15 ha	15,6	21,7	166	193	234	268
15 - 20 ha	21,1	28,3	157	185	237	258
20 - 30 ha	24,3	41,5	143	185	220	286
Vanaf 30 ha	30,1	51,2	127	177	212	280
Totaal	15,4	23,5	162	188	236	271
Meddo	15,7	24,4	164	194	240	275
Corle-Miste	14,3	20,3	155	162	226	250
Vragender	15,7	24,2	165	198	236	280

1) Met koeien.

De melkveedichtheid (aantal koeien per 100 ha grasland plus voedergewassen) daalde in 1970 nog vrij aanzienlijk naarmate de bedrijven groter in oppervlakte waren; wat betreft de totale intensiteit van het grondgebruik (gve per ha) was deze daling minder sterk. In 1975 is deze tendens in het algemeen niet meer terug te vinden. Ten aanzien van de melkveedichtheid is deze nog enigszins aanwezig, maar ten aanzien van het aantal grootveeeenheden per ha is zij eerder tegengesteld geworden, zodat naarmate de bedrijven groter zijn de intensiteit is gestegen. Uit tabel 3.6 blijkt tevens dat de ontwikkeling in het deelgebied Corle-Miste achterblijft bij de andere deelgebieden.

De forse uitbreiding op de in oppervlakte grotere bedrijven blijkt eveneens uit de toename van het gemiddelde aantal koeien naar bedrijfsoppervlakteklassen. Was deze toename in de klassen 10 tot 15 ha en 15 tot 20 ha nog circa 7, in de klasse 20 tot 30 ha was dit reeds circa 17 en in de klasse vanaf 30 ha ruim 20 koeien. In bijlage 7 is de omvang van de melkveestapels in 1970 en 1975 bezien naar oppervlakteklassen van de bedrijven en naar

bedrijfstypen. In 1975 was op de helft van de bedrijven met melkvee het aantal koeien kleiner dan 20, op 37% van 20 tot 40 koeien en op 13% minstens 40 koeien. In de categorie zuivere rundveebedrijven bestond 30% van de melkveestapels uit minder dan 20 koeien, 35% uit 20 tot 40 koeien en eveneens 35% uit mistens 40 koeien. Hierdoor komt de relatief hoge melkveedichtheid in de tabellen 3.5 en 3.6 in een ander licht te staan. Ondanks de hoge intensiteit van het gebruik van de grond heeft maar ruim een derde van de zuivere rundveebedrijven minstens 40 koeien, terwijl met gebruikmaking van de moderne technieken (doorloopmelkstal, ligboxenstal e.d.) en onder gunstige cultuurtechnische omstandigheden (verkaveling, ontsluiting, waterbeheersing e.d.) één man 40 à 50 koeien kan verzorgen. Bovendien moet ook op de gemengde bedrijven de melkveestapel niet te klein zijn, bijvoorbeeld om moderne technieken economisch verantwoord toe te passen. Een punt van overweging is hierbij ook dat binnenkort het traditionele melkbussentransport tot het verleden behoort, waardoor kleinere veestapels sterker in het nadeel komen te verkeren ten opzichte van de grotere. Met name op de kleine bedrijven (minder dan 10 ha) zullen er in de komende jaren vele het melkvee afstoten. Deze tendens begon zich tussen 1970 en 1975 reeds duidelijk af te tekenen. In 1970 had 93% van de bedrijven kleiner dan 10 ha melkvee, in 1975 was dit reeds gedaald tot 81%. Bij de bedrijven van 10-15 ha is het begin van deze ontwikkeling aantoonbaar. Het is van groot belang dat men op de kleinere bedrijven de structurele ontwikkeling in de rundveehouderij tijdig onderkent en zich bezint op een alternatief voor het houden van melkvee (bv. intensieve veehouderij en opfok van jongvee). Uitbreiding van de oppervlakte is immers moeilijk realiseerbaar (zie hoofdstuk 2 punt 2.4).

Tabel 3.7 Melkveestapels en ligboxenstallen

Aantal koeien	Aantal bedrijven		Bedrijven met einde 1975 ligboxen		
			aantal	gemiddeld aantal koeien in	
	1970	1975	1975	1970	1975
Tot 20	370	191	-	-	-
20 - 30	79	105	9	15	24
30 - 40	15	37	10	21	36
40 - 50	3	25	14	23	45
50 - 75	2	21	17	25	56
Vanaf 75	-	4	3	41	107
Totaal	469	383	53		
Gem. aantal	15	23		23	47

Uit tabel 3.7 blijkt dat er een sterk verband is tussen de bouw van ligboxenstallen en de toename van het aantal koeien.

Een dergelijke stal was er begin 1976 op 53 bedrijven. Terwijl het gemiddelde aantal koeien per bedrijf met 8 steeg tot 23, werd op deze 53 bedrijven uitgebreid met gemiddeld 24 tot 47 koeien. De toename van het aantal koeien in het gebied vond dan ook voor 60% plaats op deze 53 bedrijven die in 1975 een ligboxenstal hadden. Terwijl het gemiddelde aantal koeien per 100 ha ruwvoedergewassen steeg tot 178, steeg het gemiddelde op deze 53 bedrijven van 161 tot 233.

Tabel 3.8 Vergroting van de bedrijven met ligboxen

Oppervlakte 1975	Aantal met ligboxenstal	Gemiddelde opp. (ha)		Gemiddeld aantal koeien		Aantal koeien per 100 ha	
		1970	1975	1970	1975	1970	1975
Tot 15 ha	15	9,8	12,1	18	34	185	282
15 - 20 ha	13	12,8	16,9	20	41	156	243
20 - 30 ha	19	15,3	23,0	25	51	162	223
Vanaf 30 ha	6	25,3	37,6	36	77	141	204
Totaal	53	14,3	20,1	23	47	161	233

Een kenmerk van de bedrijven met ligboxen is dat de gemiddelde bedrijfsoppervlakte met circa 6 ha werd vergroot, terwijl het gemiddelde van alle bedrijven met melkvee maar met circa 2 ha steeg. De bouw van ligboxen ging dus in vele gevallen gepaard met grondverwerving en een flinke verzwaring van de melkveedichtheid op het vergrote bedrijf. Op de in oppervlakte grotere bedrijven lag de melkveedichtheid echter nog steeds lager dan op de kleinere bedrijven met ligboxen.

In de volgende tabel (3.9) is het verband nagegaan tussen de verkavelingstoestand, de bedrijfsoppervlakte en het staltype. Hierbij blijkt een opmerkelijk verschil naar bedrijfsoppervlakteklassen. Op de bedrijven die in 1970 kleiner waren dan 20 ha en op ligboxenstalling zijn overgegaan was de verkaveling toentertijd gemiddeld relatief veel gunstiger dan op de bedrijven van een zelfde grootte die het oude staltype behielden. In de klasse 20-30 ha is dit verschil tussen de bedrijven naar staltype niet meer aanwezig. Gemiddeld hadden de bedrijven met thans ligboxenstalling evenveel, maar grotere kavels dan de overige bedrijven. Overigens zou het interessant zijn te weten of (en in hoeverre) de relatief belangrijke grondverwerving op de bedrijven met ligboxen, zoals blijkt uit tabel 3.8, dit verschil heeft vergroot en in hoeverre deze bedrijven grond geruild hebben.

Uit het feit dat beter verkavelde bedrijven in sterkere mate overgingen op het bouwen van een ligboxenstal dan slechter verkavelde bedrijven moet geconcludeerd worden dat de verkaveling voor een aantal boeren een belemmering heeft gevormd om te komen tot

Tabel 3.9 Verkaveling (1970) naar bedrijfsgrootte (1970) en staltype (1975)

Hoofdberoeps-bedrijven ha in 1970, stal 1) in 1975	Aantal in 1970						
	be-	kavels per bedrijf				gemiddeld	
	drij-	1	2,3	4,5	6 en	kavels p.	ha per
	ven				meer	bedrijf	kavel
Tot 15 ha met 1.	20	3	7	7	3	3,6	3,26
Tot 15 ha overige	288	39	93	88	68	4,1	2,28
15 - 20 ha met 1.	16	1	7	6	2	3,6	4,87
15 - 20 ha overige	40	2	13	10	15	5,1	3,29
20 - 30 ha met 1.	14	2	2	4	6	5,4	4,23
20 - 30 ha overige	28	2	9	5	12	5,5	4,22
30 ha e.m. met 1	3	-	-	1	2	6,7	5,00
30 ha e.m. overige	5	-	3	-	2	4,4	7,89
Totaal met 1.	53	6	16	18	13	4,2	4,15
overige	361	43	118	103	79	4,3	2,68

1) Staltype: 1. = ligboxenstal, overige = andere staltypen.

modernisering van het bedrijf. Overigens is uit de tabellen 3.8 en 3,9 duidelijk dat naast de verkaveling de beschikbare oppervlakte en/of de mogelijkheid deze uit te breiden belangrijke factoren vormen bij het moderniseren van de rundveehouderij. Daarbij is het in de eerste plaats gewenst dat de huiskavel groot is. Dit is zelfs belangrijker dan het aantal kavels waaruit het bedrijf bestaat. Bij het melken kan dan het gehele jaar van de installatie in de gebouwen gebruik worden gemaakt en de melk kan rechtstreeks worden afgevoerd naar een diepkoeltank.

In tabel 3.10 (zie blz. 45) is het verband nagegaan tussen de grootte van de huiskavel, de totale bedrijfsoppervlakte en het staltype.

De gegevens over de verkaveling zijn ontleend aan de Cultuurtechnische Inventarisatie, welke recentelijk door het I.C.W. in Meddo en Corle/Miste werd uitgevoerd. Ook uit deze tabel blijkt dat naarmate de bedrijfsoppervlakte groter is, men vaker over een moderne ligboxenstal beschikt. Van de bedrijven kleiner dan 10 ha heeft geen enkel bedrijf een ligboxenstal, van de bedrijven van minstens 20 ha heeft ongeveer de helft een ligboxenstal. Voorts kan men uit deze tabel aflezen dat de oppervlakte van de huiskavel een belangrijke rol speelt. Zo heeft bijvoorbeeld onder de bedrijven van minstens 20 ha met een huiskavel kleiner dan 5 ha 25% een ligboxenstal, terwijl onder de bedrijven van minstens 20 ha met een huiskavel van minstens 10 ha 65% een dergelijke stal heeft.

Tabel 3.10 Huiskaveloppervlakte, bedrijfsoppervlakte en staltype in 1975

Huiskavel-oppervlakte naar staltype 2)	Aantal rundveebedrijven 1) naar bedrijfsoppervl. tot 10 ha	10-15 ha	15-20 ha	20-25 ha	25 ha e.m.	totaal
Tot 3 ha met 1.	-	-	-	-	1	1
Tot 3 ha overige	15	14	8	4	1	42
3- 5 ha met 1.	-	1	1	1	1	4
3- 5 ha overige	10	16	4	2	2	34
5- 7 ha met 1.	-	1	1	1	5	8
5- 7 ha overige	6	8	4	1	-	19
7-10 ha met 1.	-	2	2	-	-	4
7-10 ha overige	9	10	3	2	3	27
10-15 ha met 1.	-	-	3	4	1	8
10-15 ha overige	-	8	2	3	1	14
15 ha e.m. met 1.	-	-	1	2	2	5
15 ha e.m.overige	-	-	-	-	1	1
Totaal met 1.	-	4	8	8	10	30
overige	40	56	21	12	8	137

1) Eerste drie bedrijfstypen onder de hoofdberoepsbedrijven in twee (Meddo en Corle/Miste) van de drie deelgebieden.
2) Ligboxenstal (1.) en overige staltypen.
Bron verkavelingsgegevens: Cultuurtechnische Inventarisatie van het I.C.W.

3.4 De intensieve veehouderij

De tweede produktietak, na de rundveehouderij, is de niet aan grond gebonden produktie in de veredelingssector. De veredeling heeft in dit gebied een belangrijke betekenis. In 1975 bestond 32% van de totale produktie uit veredelingsproduktie. In de periode 1970-1975 werd deze met 27% uitgebreid (de rundveehouderij met 20%). Deze produktie kwam in 1975 voor 85% voor rekening van de varkenshouderij, voor 11% voor rekening van de pluimveehouderij en voor 4% voor rekening van de kalvermesterij.

Vooral de varkensmesterij maar ook de varkensfokkerij en de kuikenmesterij werden uitgebreid. De kalvermesterij en de kippenhouderij daarentegen werden ingekrompen. Reeds eerder werd opgemerkt dat in dit gebied reeds vanouds gemengde bedrijven voorkomen. Dit slaat in de eerste plaats op rundveehouderij en akkerbouw maar dit geldt eveneens voor de veredeling. De toeneming van de veredelingsproduktie in de periode 1970-1975 gaat ook in dit gebied evenals elders gepaard met een vermindering van het aantal bedrijven met veredeling.

Tabel 3.11 Omvang en groei van de veredelingsproduktie

	Aantal dieren op				Aantal sbe 1)op	
	hoofdberoeps-bedrijven		alle bedrijven		hoofdberoeps-bedrijven	
	1970	1975	1970	1975	1970	1975
Mestkalveren	1977	1738	2309	2131	791	695
Mestvarkens	24030	37934	27888	44637	3845	6069
Fokvarkens	5275	6780	5729	7407	8440	10848
Leghennen 2)	1016	872	1381	977	2032	1744
Mestkuikens 2)	658	1211	1273	1530	263	484

1) Voor veredeling. 2) In honderdtallen.

Tabel 3.12 Aantallen bedrijven met - en gemiddelde omvang van - veredeling

Op hoofd-beroeps-bedrijven	1970		1975	
	aantal bedrijven	dieren per bedrijf	aantal bedrijven	dieren per bedrijf
Mestkalveren	36	55	17	102
Mestvarkens	419	57	332	114
Fokvarkens	275	19	203	33
Leghennen 1)	174	600	47	1900
Mestkuikens 1)	11	6000	7	17300

1) Met minstens 50 stuks.

Bij de varkenshouderij, en met name de varkensmesterij, verliep de vermindering van het aantal bedrijven met deze veredeling langzamer dan bij de andere veredelingssectoren. Gerelateerd aan het totale aantal hoofdberoepsbedrijven (in 1970 488 en in 1975 nog 420) betekenen de aantallen uit de tabel dat in 1970 op 86% van de bedrijven varkens werden gemest en op 56% varkens gefokt. In 1975 werd nog op 79% van de bedrijven gemest en op 48% gefokt.

Het aantal praktisch gespecialiseerde veredelingsbedrijven (met minstens 80% veredeling) is in de periode 1970-1975 weliswaar meer dan verdubbeld (tot 27), maar de veredeling komt nog het meest samen met andere bedrijfssectoren voor.

Blijkens tabel 3.13 (zie blz. 47) kwam in 1970 de helft (52%) van de veredelingsproduktie voor op bedrijven met minstens 40% veredeling 1) en in 1975 reeds ruim twee derde (69%). Tevens blijkt dat de veredeling niet geconcentreerd is in een bepaalde bedrijfs-

1) De zuivere veredelingsbedrijven met de gemengde veredelingsbedrijven.

Tabel 3.13 Betekenis van de veredeling naar bedrijfstype en -oppervlakte

Hoofdberoepsbedrijven	Aantal bedrijven		Percentage sbe		% sbe voor veredeling	
	1970	1975	1970	1975	1970	1975
Zuivere rundveebedrijven	45	106	9	26	2	4
Gemengde rundveebedrijven	146	80	28	15	13	6
Rundveebedr. met veredeling	85	68	17	14	14	12
Zuivere veredelingsbedrijven	11	27	2	9	7	27
Gemengde veredelingsbedrijven	107	90	25	24	45	42
Overige bedrijven	94	49	19	12	19	9
Totaal	488	420	100	100	100	100
Tot 5 ha	25	26	4	3	8	15
5 - 10 ha	189	133	30	24	40	37
10 - 15 ha	160	136	33	30	32	30
15 - 20 ha	61	64	16	16	12	10
20 ha e.m.	53	61	17	27	8	8

oppervlakteklasse. Wel is er een sterke toename in de klasse kleiner dan 5 ha. Niettemin was in 1975 bijna de helft van de veredelingsproduktie aanwezig op bedrijven vanaf 10 ha.

Een aantal bedrijven heeft grote eenheden in de veredelingssector, wat bedrijfstechnisch en bedrijfseconomisch zekere schaalvoordelen meebrengt. Bijlage 8 geeft een grove spreiding weer in grootte van de bedrijfseenheden in de veredelingssectoren. In 1975 waren er onder de hoofdberoepsbedrijven 6 (in 1970 eveneens 6) met minstens 100 mestkalveren, 10 (in 1970 nog geen) met minstens 500 mestvarkens, 19 (in 1970 nog maar 3) met minstens 80 fokzeugen, 2 (in 1970 eveneens 2) met minstens 10.000 leghennen en eveneens 2 (in 1970 nog geen) met minstens 20.000 slachtkuikens. Dergelijke grote bedrijfseenheden komen in alle drie deelgebieden voor, maar relatief het meest in Vragender. In dit deelgebied is de veredelingsproduktie in de periode 1970-1975 ook sterker toegenomen (met 36%) dan in de andere deelgebieden (met 21 à 22%).

3.5 De akkerbouw

De betekenis van de akkerbouw is iets kleiner geworden. In 1975 bestond nog 9% van de produktieomvang uit akkerbouw en was 23% van de cultuurgrond bij hoofdberoepsbedrijven in gebruik als bouwland. Te zamen met de areaalsvermindering had een opmerkelijke verschuiving plaats in het bouwlandgebruik.

Werd in 1970 nog 84% van het bouwland met granen beteelt, in 1975 was dit nog maar 41%. De betekenis van de aardappel- en suikerbietenteelt nam procentueel iets toe, maar de grootste uitbrei-

Tabel 3.14 Bouwlandgebruik in 1970 en 1975

	Hoofdberoepsbedrijven				Alle bedrijven			
	1970		1975		1970		1975	
	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
Granen	1217	84	511	41	1337	84	575	41
Aardappelen	127	9	133	11	138	9	145	10
Suikerbieten	5	0	43	3	5	0	67	4
Voederbieten	74	5	11	1	80	5	14	1
Snijmais	30	2	523	42	31	2	575	41
Overige gewassen	-	-	31	2	-	-	44	3
Totaal	1453	100	1252	100	1591	100	1420	100

ding had plaats in de snijmaisteelt, namelijk van 30 tot 523 ha op hoofdberoepsbedrijven of wel van 2% tot 42%. Van het bouwland ging dus al bijna de helft voor ruwvoerwinning van het rundvee dienen. Tussen de bedrijfstypen zijn frappante verschillen in het gebruik van het bouwland voor snijmais. Zo werd in 1975 het bouwland op zuivere rundveebedrijven (met gemiddeld 5% sbe voor akkerbouw) voor 63% gebruikt voor de snijmaisteelt en op de rundveebedrijven zonder veredeling van betekenis (met 13% voor akkerbouw) maar voor 36%. In het algemeen is waar te nemen dat naarmate er minder bouwland is, dit voor een groter deel voor de snijmaisteelt wordt gebruikt. Dit vinden we ook terug bij vergelijking van de deelgebieden. In Vragender was in 1975 maar 15% bouwland (in de andere deelgebieden 26 en 27%), maar het percentage bouwland met snijmaisteelt 53% (in de andere deelgebieden 38 en 42%).

Aantal hoofdberoepsbedrijven	1970	1975	Index
Totaal	488	420	86
Met bouwland	452	345	76
Met minstens 1 ha bouwland	406	304	75
Met minstens 3 ha bouwland	202	142	70
Met minstens 5 ha bouwland	60	55	92
Met minstens 10 ha bouwland	10	16	160

Terwijl het aantal bedrijven met bouwland sterker afnam dan het totale aantal bedrijven, valt te constateren dat het aantal bedrijven met een grotere bedrijfseenheid bouwland veel minder sterk afnam. Het aantal bedrijven met minstens 10 ha bouwland nam zelfs toe. In verband hiermee kan gewezen worden op de toenemende betekenis van de akkerbouw naarmate de bedrijven grotere oppervlakte beslaan. Zo was in 1975 het percentage sbe voor akkerbouw op de bedrijven kleiner dan 10 ha 5%, op de bedrijven van 10 tot 20 ha 8%, op de bedrijven van 20 tot 30 ha 10% en op de bedrijven vanaf 30 ha 30%.

3.6 Het aantal sbe per man 1)

Doordat de totale produktieomvang van de hoofdberoepsbedrijven met gemiddeld 3,6% per jaar is toegenomen en het aantal arbeidskrachten met gemiddeld 3,7% per jaar is verminderd kon het gemiddelde aantal sbe per man toenemen van 74 tot 107, dit is met gemiddeld 7,6% per jaar. Vergeleken met de landelijke produktiviteitsstijging per man (5 à 6% per jaar) is dit een gunstige ontwikkeling. Bij deze toeneming waren de vermindering van het aantal arbeidskrachten en de uitbreiding van de totale produktieomvang van vrijwel gelijke betekenis.

Het aantal sbe per man hangt samen met de oppervlakte en de omvang van de bedrijven. Een uitzondering hierop vormen de bedrijven kleiner dan 5 ha waarop door de intensieve veehouderij de produktie per man wat groter is dan op de wat grotere bedrijven. Op de 61 bedrijven groter dan 20 ha werd gemiddeld ruim 130 sbe per man bereikt, de 183 bedrijven met meer dan 130 sbe per bedrijf behaalden eveneens gemiddeld ruim 130 sbe per man.

Tabel 3.15 Produktie en arbeid in 1970 en 1975

	Sbe per bedrijf		Man per 100 bedrijven		Sbe per man	
	1970	1975	1970	1975	1970	1975
Tot 10 ha	73	104	111	109	66	95
10 - 20 ha	103	129	136	125	76	104
20 - 30 ha	143	196	170	155	84	126
30 ha en meer	194	284	178	171	109	166
Totaal	95	132	129	124	74	107
Zuivere rundveebedrijven	98	135	138	125	71	107
Gemengde rundveebedrijven	88	103	129	121	68	85
Rundveebedr. met veredeling	90	115	125	122	73	94
Zuivere veredelingsbedrijven	101	185	118	130	85	142
Gemengde veredelingsbedrijven	110	152	125	124	88	122
Overige bedrijven	93	133	133	122	70	109

Bij de bedrijftypen lagen de twee groepen veredelingsbedrijven duidelijk boven het gemiddelde. De produktie per man is het laagst op de niet-gespecialiseerde rundveehouderijbedrijven. Over het algemeen hebben deze bedrijven een omvang die, gezien het aantal arbeidskrachten dat er werkzaam is, te klein is om een redelijk inkomen op te leveren.

1) Het aantal sbe per man kan gezien worden als een maatstaf voor de mogelijkheden om een inkomen te verkrijgen. Ongeveer 110 à 115 sbe per man was in 1975 voldoende voor een redelijk inkomen (CAO-loon landarbeider).

4. Bedrijfseconomische beschouwing

In tegenstelling tot de twee voorgaande hoofdstukken die gebaseerd zijn op individuele gegevens van alle bedrijven, zijn voor de bedrijfseconomische beschouwing geen directe gegevens per bedrijf beschikbaar. Hierdoor en ook doordat het onderzoek niet specifiek is gericht op de bedrijfseconomische aspecten kan dit facet slechts globaal worden weergegeven.

Eerder in dit rapport is door middel van standaardbedrijfseenheden (sbe) de produktie onder één noemer gebracht en is het totale aantal sbe gebruikt als maat voor de bedrijfsomvang en de produktie per man. Als elke sbe een zelfde arbeidsopbrengst in guldens vertegenwoordigde was de arbeidsopbrengst per bedrijf en per man eenvoudig exact weer te geven. Dit is echter niet het geval; er bestaat een grote spreiding. Oorzaken hiervan zijn verschillen in vakmanschap van de ondernemer, produktie per ha en per dier en niveau van de kosten. Wat dit laatste betreft zal, uitgaande van gelijkblijvende opbrengstprijzen, hogere kosten een lagere arbeidsopbrengst per sbe opleveren.

Als in het volgende voor de bepaling van de arbeidsopbrengst per bedrijf toch wordt uitgegaan van een gemiddelde per sbe, betekent dit dat slechts een beeld wordt geschetst van de gemiddelde arbeidsopbrengst. De bepaling van de gemiddelde arbeidsopbrengst per sbe is gebaseerd op de LEI-boekhoudingen in de Graafschap van rundveehouderijbedrijven met meestal ook veredeling.

Tabel 4.1 Arbeidsopbrengsten per sbe in guldens (werkelijke situatie t.a.v. eigendom/pacht)

Bedrijven met koeien	Deelnemers LEI-boekhouding				Aantal
	1972/ 1973	1973/ 1974	1974/ 1975	gemiddelde	in 1975 in blok
Minder dan 25 koeien	334	186	74	198	246
Vanaf 25 koeien totaal	279	224	140	214	137
Waarvan met gewone stal	.	245	136	.	84
Waarvan met ligboxen	.	203	145	.	53

Tabel 4.1 geeft de resultaten weer op basis van de werkelijke situatie ten aanzien van eigendom en pacht. Was de berekening op pachtbasis uitgevoerd dan zou de gemiddelde arbeidsopbrengst voor de bedrijven met minder dan 25 koeien circa 40 gulden per sbe hoger zijn geweest. Gemiddeld over de drie meest recente boekjaren werd op de bedrijven in de Graafschap een arbeidsopbrengst op eigenaarsbasis van ongeveer 200 gulden per sbe behaald. Het niveau

voor grotere en kleinere bedrijven bleek maar betrekkelijk weinig uiteen te lopen.

Voor het ruilverkavelingsgebied "Winterswijk-West" is voor 1975 een berekening gemaakt op basis van een arbeidsopbrengst van 200 gulden per sbe. Het resultaat van deze berekening, uitgedrukt in arbeidsopbrengst per bedrijf en per arbeidskracht op de bedrijven, is in bijlage 9 weergegeven. De gemiddelde arbeidsopbrengst per bedrijf komt voor 1975 op circa 26.500 gulden uit en per vaste arbeidskracht op circa 21.500 gulden.

In bijlage 10 is een aantal kengetallen voor de laatste drie boekjaren weergegeven van bedrijven uit de Graafschap die in de LEI-boekhouding zijn opgenomen. Hierbij is onderscheid gemaakt tussen kleinere en grotere bedrijven en zijn de grotere bedrijven onderverdeeld in bedrijven met gewone stalling en met ligboxenstalling. Hierdoor is het mogelijk bedrijfseconomische aspecten in de loop der jaren te volgen. De bedrijfsresultaten zijn zowel op pachtbasis als op grond van de werkelijke situatie ten aanzien van eigendom en pacht weergegeven.

De verslechtering in de rentabiliteit die in 1973/74 begon zette zich 1974/75 voort. Het netto-overschot (niet als kosten in aftrek gebrachte ondernemerschap en bedrijfsleiding) was reeds in 1973/74 ook op de grotere bedrijven gemiddeld negatief, zelfs bij berekening op pachtbasis. De aanwezigheid van één of meer takken van veredeling kan een verbetering van de rentabiliteit betekenen maar in de beschouwde periode was de rentabiliteit slecht. Vooral op de resultaten van de kleinere bedrijven heeft dit veel invloed. Voor de varkenshouderij, de belangrijkste veredelingstak in dit gebied, kan 1974/75 als een dieptepunt worden aangemerkt, vooral door de daling van de opbrengstprijs. De opbrengstprijzen in de rundveehouderij zijn veel stabieler.

Over de laatste drie jaar daalde het ondernemersoverschot op werkelijke basis ten aanzien van eigendom en pacht voor de bedrijven met minder dan 25 koeien van gemiddeld 4000 gulden in 1972/73 tot 20000 gulden negatief in 1973/74 en tot 39000 gulden negatief in 1974/75; voor de bedrijven met 25 en meer koeien met gewone stal van 7000 gulden tot respectievelijk 12000 en 40000 gulden negatief. De bedrijven met ligboxenstalling komen aan iets minder ongunstige resultaten. Tegenover hogere kosten voor met name de gebouwen staan lagere kosten voor de arbeid. In het laatste jaar was de arbeidsopbrengst van de ondernemer (som van het berekend loon van de ondernemer plus het ondernemersoverschot) op pachtbasis voor de bedrijven met 15 tot 25 koeien circa 3000 gulden; voor de bedrijven met meer koeien (gemiddeld 35) en gewone stallen circa 7600 gulden en voor de bedrijven meer koeien (gemiddeld 50) en ligboxen circa 9200 gulden. Op reële basis ten aanzien van eigendom pacht waren deze arbeidsopbrengsten veel lager en blijft er als vergoeding voor de arbeid van de ondernemer maar zeer weinig over terwijl het CAO-loon (inclusief sociale lasten) circa 25000 gulden bedroeg.

5. Verwachtingen aangaande de ontwikkeling in de structuur van de landbouw

In het voorgaande zijn een aantal ontwikkelingen beschreven die in de afgelopen jaren plaatshadden. Het aantal bedrijven is verminderd en meer nog het aantal arbeidskrachten. De totale produktieomvang is toegenomen met name door uitbreiding van de rundveehouderij en de veredelingsproduktie. De verhouding tussen de hoeveelheid arbeid die in de landbouw wordt aangewend en de totale produktie is verbeterd waardoor de produktie per man is vergroot. Thans zal worden getracht een beeld te vormen van de komende tien jaren. Hierbij baseren we ons o.a. op de ontwikkelingen in de afgelopen periode en op gegevens van personen die de bedrijven in het gebied goed kennen. De geschetste ontwikkeling houdt geen rekening met veranderingen van ingrijpende aard zoals b.v. de beslissing tot een ruilverkaveling. Wanneer wij ons baseren op de ontwikkeling in de afgelopen jaren is wel impliciet de veronderstelling opgenomen dat voor maatregelen die in het verleden werden uitgevoerd als A2-werken en onderlinge kavelruil ook in de komende jaren mogelijkheden blijven bestaan.

5.1 Het aantal hoofdberoepsbedrijven

a. Volgens de methode van uittreding en toetreding

In hoofdstuk 2 is de ontwikkeling van het aantal hoofdberoepsbedrijven in de periode 1970-1975 uitvoerig weergegeven. Deze aantalsontwikkeling was het resultaat van uittreding en toetreding van bedrijfshoofden. De uittreding kan door natuurlijke oorzaken plaatshebben (rusten, afstand doen, ziekte, overlijden) of door beroepsverandering. De toetreding wordt beïnvloed door het aantal opvolgers van binnen het gebied en van buiten het gebied. In bijlage 10 zijn deze bewegingen weergegeven zowel van het verleden als de verwachtingen hieromtrent voor de toekomst. Bij de berekening van het toekomstige aantal bedrijven is uitgegaan van de ontwikkeling die in de afgelopen jaren plaatshad, van het tegenwoordige aantal opvolgers en van enige andere veronderstellingen zoals een vermindering (-0,5%) van de beroepsverandering o.a. onder invloed van de slechtere werkgelegenheidssituatie en een kleiner aantal nieuwe bedrijven. Het resultaat van deze berekeningen is weergegeven in de volgende tabel.

Tabel 5.1 Ontwikkeling van het aantal hoofdberoepsbedrijven van 1970 tot 1985

Beginjaar	aant.bedr.	Uittreding - 1)	Toetreding + 1)	aant.bedr.	Eindjaar
1970	488	131	63	420	1975
1975	420	97	42	365	1980
1980	365	88	37	314	1985

1) Van bedrijfshoofden.

Volgens deze vooruitberekening zullen er in 1985 nog 314 hoofdberoepsbedrijven zijn. Ten opzichte van 1975 is dit een vermindering van 2,9% per jaar. Het aantal bedrijven zal naar verwachting in de toekomst niet sterker verminderen dan de afgelopen jaren (3% per jaar). Er zijn momenteel wel wat minder opvolgers maar daartegenover zal het aantal bedrijfshoofden dat van beroep verandert waarschijnlijk kleiner worden.

b. Volgens de indeling in blijvers en wijkers

Naast de vooruitberekening van het aantal bedrijven die is gebaseerd op uittreding en toetreding van bedrijfshoofden kan ook een beeld van het toekomstige aantal bedrijven worden verkregen door een indeling hiervan in blijvers en wijkers. Als blijvers zijn aangemerkt de bedrijven die over tien jaar, dus in 1985, hoogstwaarschijnlijk nog als hoofdberoepsbedrijf zullen bestaan. Van de 420 bedrijven in 1975 zijn er volgens streekkenners 318 (76%) als blijver te beschouwen, de anderen zijn wijker (98) of twijfelaar (4) wat hun voortbestaan betreft.

Volgens de indeling in blijvers en wijkers zullen er in 1985 nog 318 hoofdberoepsbedrijven zijn en volgens de vooruitberekening van uittreding en toetreding nog 314. Dit is vrijwel gelijk. Voor het vervolg van deze beschrijving wordt uitgegaan van 314 hoofdberoepsbedrijven in 1985 zoals bij de methode van uittreding en toetreding is berekend.

5.2 Cultuurgrond en bedrijfsoppervlaktestructuur

Evenals in de afgelopen periode zal ook in de toekomst het agrarisch grondgebruik verminderen, voornamelijk door afronding van de woningbouw, voor uitbreiding van recreatie en voor wegenaanleg. Uit de gegevens hierover in hoofdstuk 1, waarbij nog met enige onttrekking voor het landschap en niet-geregistreerd grondgebruik rekening wordt gehouden, kan dit globaal genomen ruim 200 ha zijn. Het geregistreerde grondgebruik zal hierdoor verminderen van 6218 ha in 1975 tot ongeveer 6000 ha in 1985.

De oppervlakte cultuurgrond in gebruik bij hoofdberoepsbedrijven is de afgelopen jaren verminderd. Dit kwam enerzijds doordat een aantal bedrijven dat uit de hoofdberoepsgroep is gegaan niet alle grond heeft afgestoten en anderzijds door onttrekking van grond voor niet-agrarische doeleinden.

Zoals in het voorgaande is gesteld zal de vermindering van het aantal hoofdberoepsbedrijven doorgaan. De bedrijven die uit de hoofdberoepsgroep gaan zullen geleidelijk grond los laten maar ook nog grondgebruik blijven behouden, evenals in het verleden. Anderzijds zullen de blijvende bedrijven grond in gebruik nemen van bedrijven die opgeheven worden; deels van bedrijven die thans geregistreerd zijn, deels van bedrijven die reeds uit de registratie zijn verdwenen. Om deze redenen zal het hoofdberoepsgrondge-

bruik in de toekomst langzamer verminderen dan het aantal bedrijven. Dat was ook het geval in het jongste verleden. De vermindering van het aantal bedrijven zal naar verwachting de komende jaren niet toenemen.

Globaal gesteld zal van de 6000 ha in 1985 circa 5300 ha in gebruik zijn bij hoofdberoepsbedrijven. Bij de hoofdberoepsbedrijven zal de oppervlakte verminderen door niet-agrarische onttrekking en doordat bedrijven die uit de groep gaan niet meteen alle grond loslaten. Het grondgebruik van nevenbedrijven zal naar verwachting ongeveer gelijk blijven. Er komt grond bij van hoofdberoepsbedrijven doch er zullen ook nevenbedrijven worden opgeheven. De grond van deze bedrijven zal voor een belangrijk gedeelte overgenomen worden door hoofdberoepsbedrijven. Daarnaast zal ook op nevenbedrijven onttrekking voor niet-agrarische doeleinden van invloed zijn.

Tabel 5.2 De ontwikkeling van de oppervlakte cultuurgrond

	Oppervlakte in ha			Percentage		
	1970	1975	1985	1970	1975	1985
Hoofdberoepsbedrijven	5795	5500	5300	90	88,5	88
Nevenbedrijven 1)	626	718	700	10	11,5	12
Totaal	6421	6218	6000	100	100	100

1) Met 10 sbe en meer.

Wanneer in 1985 nog 314 hoofdberoepsbedrijven voorkomen wordt bij een grondgebruik van 5300 ha de gemiddelde oppervlakte per bedrijf ongeveer 17 ha (tegen 13 ha in 1975 en ongeveer 12 ha in 1970).

De verdeling van de bedrijven over de oppervlakteklassen zal in de toekomst sterker worden gewijzigd dan in de afgelopen jaren. De ongelijkheid in bedrijfsoppervlakte zal toenemen. Het aantal bedrijven van 5-15 ha zal naar we mogen verwachten sterk verminderen en het aantal groter dan 20 ha zal toenemen, het aantal bedrijven beneden de 5 ha zal ongeveer gelijk blijven.

Een globale benadering van het vrijkomen 1) van cultuurgrond door verdwijnen van bedrijven kan verkregen worden door uit te gaan van de indeling in "blijvers" en "wijkers". De hoofdberoepsbedrijven die zullen wijken beschikten in 1975 over ongeveer 900 ha cultuurgrond. Deze cultuurgrond zal niet allemaal vrijkomen

1) Met "vrijkomen" wordt bedoeld dat de grond door een ander bedrijf in gebruik genomen wordt.

aangezien deze bedrijven nog voor een gedeelte voortgezet zullen worden als nevenbedrijf. Anderzijds zal van de 718 ha die in 1975 in handen was van nevenbedrijven een hoog percentage vrijkomen. Het grondgebruik van de groep nevenbedrijven zal, zoals hiervoor werd aangegeven, naar verwachting ongeveer gelijk blijven. Door bedrijfsverkleining en bedrijfsopheffing van nevenbedrijven en "wijkers" zal in totaal dus ongeveer 900 ha grond beschikbaar komen voor bedrijfsvergroting.

Tabel 5.3 De hoofdberoepsbedrijven naar oppervlakte

	Aantal bedrijven			Percentage bedrijven		
	1970	1975	1985	1970	1975	1985
Tot 5 ha	25	26	22	5	6	7
5 - 10 ha	189	133	63	39	32	20
10 - 15 ha	160	136	82	33	32	26
15 - 20 ha	61	64	63	12	15	20
20 - 30 ha	44	47	50	9	11	16
Vanaf 30 ha	9	14	34	2	3	11
Totaal	488	420	314	100	100	100

5.3 Ontwikkeling van de produktieomvang

Het grondgebruik

De verhouding tussen bouwland en grasland is de laatste vijf jaar gewijzigd in de richting van een iets hoger percentage grasland. De allerlaatste jaren verloopt de vermindering van de oppervlakte bouwland zeer langzaam, mede als gevolg van de uitbreiding van de snijmaisteelt.

In hoofdstuk 3 is aangegeven dat er een snelle ontwikkeling in de rundveehouderij plaatsvindt. Op veel bedrijven is de rundveehouderij nagenoeg de enige produktietak geworden. De varkens, kippen en/of akkerbouw zijn afgestoten en men is zich sterker op de rundveehouderij gaan richten. Tevens zagen we dat de omvang van veel van deze bedrijven te klein is voor een moderne rationele bedrijfsvoering. Men mag verwachten dat een aantal van degenen die boer willen blijven er naar zullen streven het aantal koeien uit te breiden. De oppervlakte granen die nu nog op deze bedrijven voorkomt zal hierdoor verder ingekrompen worden en vervangen door snijmais, grasland of mogelijk ook door voederbieten.

Andere bedrijven zullen het melkvee afstoten o.a. in verband met invoering van melktanks en het bouwland uitbreiden en zich meer op de veredeling gaan richten. Dit zagen we ook reeds de laatste jaren. De bedrijven waarop het melkvee is afgestoten hebben meestal de veredeling uitgebreid en in sommige gevallen de oppervlakte cultuurgrond verminderd. Op een beperkt aantal bedrijven is echter de oppervlakte cultuurgrond uitgebreid waarbij vooral

het areaal bouwland groter werd. Toch behield de groep bedrijven die het melkvee heeft afgestoten verreweg het grootste deel van de grond en de bouwland-graslandverhouding wijzigde sterk in de richting van meer bouwland. Een aanzienlijk deel van dit bouwland wordt beteeld met snijmais.

Voor de toekomst mag gezien het voorgaande worden verwacht dat de bouwland-graslandverhouding nauwelijks zal veranderen en dat de snijmaisteelt nog iets zal toenemen. Door de vermindering van de totale oppervlakte cultuurgrond zal het areaal grasland iets verminderen, doch door wat meer ruwvoedergewassen op het bouwland zal het grondgebruik ten behoeve van de rundveehouderij gelijk blijven.

Tabel 5.4 De ontwikkeling van het grondgebruik op hoofdberoepsbedrijven

	1970	1975	1985
Ha cultuurgrond	5795	5500	5300
Percentage grasland	75	77	77
Percentage bouwland	25	23	23
Percentage voedergewassen	2	10	13
Percentage overige gewassen	23	13	10

De rundveehouderij

Het aantal melkkoeien per 100 ha grasland plus snijmais en voederbieten is toegenomen van 162 tot 188, daarnaast is op de melkveebedrijven de jongveebezetting ten opzichte van het melkvee verminderd. Voor de komende tien jaar wordt rekening gehouden met een verdere intensivering en een vermindering van het aantal stuks jongvee ten opzichte van het melkvee. De nieuwe systemen in de melkveehouderij (ligboxenstallen, doorloopmelkstal) die ook hier steeds toenemen, zijn immers slechts rendabel bij grotere eenheden. Deze bedrijven zullen enerzijds proberen meer grond te verwerven en anderzijds de aanwezige cultuurgrond zo goed mogelijk te benutten. Er is echter een grens aan het aantal koeien per ha, zeker gezien de voedervoorziening op de bedrijven. De economisch optimale veebezetting ligt gemiddeld op 2,7 à 3,0 gve per ha 1). We houden rekening met een iets tragere ontwikkeling dan in de afgelopen vijf jaar, namelijk tot ongeveer 2,2 koeien per ha grasland en voedergewassen (dit komt vrijwel overeen met de ongeveer 2 melkkoeien per ha cultuurgrond waarvan elders 2) voor 1985 voor de gemeente Winterswijk is uitgegaan).

1) Zie: ir. E.F. Geesink, "De Boerderij", 17 juni 1976.
2) "Landbouwontwikkelingsplan Winterswijk". Prov. Raad voor de Bedrijfsontwikkeling in Gelderland, 1976.

Bij een verdere toename zal men al te veel voer moeten aankopen. Op de gemoderniseerde bedrijven zal het aantal koeien per ha hoger zijn doch hiertegenover zullen er ook bedrijven zijn die niet naar een intensiever grondgebruik gaan. Bij deze uitgangspunten zal het aantal melkkoeien toenemen tot ongeveer 10400 in 1985. Dit betekent een toeneming met 1,5% per jaar tegen in de afgelopen periode met 4,5% per jaar.

Het relatieve aantal hoofdberoepsbedrijven met melkkoeien dat de afgelopen periode van 96% tot 91% is verminderd zal waarschijnlijk nog verder afnemen. Bedrijven met minder dan 10 melkkoeien zullen, mede onder invloed van maatregelen in de zuivelindustrie (RMO's), de melkveehouderij opheffen; evenzo een aantal bedrijven met 10 tot 20 melkkoeien 1). Voor 1985 wordt bij doortrekken van de trend van het percentage bedrijven met melkvee op 75 à 80% van de 314 bedrijven melkvee gehouden, dat is op 235 à 250 bedrijven. Bij een verwacht aantal van 10400 koeien betekent dit een gemiddelde van 42 à 44 koeien per bedrijf met melkvee. In 1975 werden gemiddeld 23 koeien per bedrijf gehouden (op de bedrijven van de "blijvers" was dit gemiddeld 27 en op de 53 bedrijven met een ligboxenstal 47). Op veel bedrijven zullen dus investeringen in bedrijfsgebouwen en in de technische uitrusting moeten plaatshebben wanneer deze vergroting van de melkveestapel wordt verwezenlijkt.

In de rundveehouderij zijn nog verschillende verbeteringen mogelijk. Op de eerste plaats zijn de cultuurtechnische omstandigheden (verkaveling e.d.) op vele bedrijven nog ongunstig. Dit kost meer arbeid dan onder gunstige omstandigheden en bemoeilijkt toepassing van de moderne technieken of maakt deze onmogelijk. In de tweede plaats wordt, ondanks dat melkvee een beter inkomen geeft dan jongvee en mestvee, op de melkveebedrijven meer jongvee en ook mestvee gehouden dan noodzakelijk is. Dit kan het gevolg zijn van een ongunstige verkaveling en verafgelegen kavels.

De akkerbouw

Als gevolg van de vermindering van de cultuurgrond zal ook de oppervlakte bouwland nog iets verminderen. Omdat de snijmaisteelt wellicht nog iets verder zal uitbreiden mag worden verwacht dat het bouwland grotendeels ten dienste zal staan van de rundveehouderij. Op het overige bouwland (naar schatting 500 ha) zullen voornamelijk suikerbieten en aardappelen worden verbouwd.

---

1) In "Doel 1980", de structuurnota van de Brabantse land- en tuinbouw (Prov. Raad voor de bedrijfsontwikkeling) wordt verwacht dat de helft van de bedrijven met 10-20 melkkoeien door verdere uitbreiding koeien zal blijven houden.

Het areaal granen zal, gezien de lage rentabiliteit, verder verminderen. De intensiteit van dit bouwlandgebruik is de afgelopen jaren toegenomen en zal voor de toekomst mogelijk nog iets toenemen dan wel minstens gelijk blijven.

De veredeling

De veredelingsproduktie of intensieve veehouderij is van 1970 tot 1975, gerekend in sbe, met 27% of 4,8% per jaar uitgebreid. Op de bedrijven waar de veredeling reeds de belangrijkste produktietak is kan een verdere uitbreiding worden verwacht. Daarnaast zijn er nog vele bedrijven met in technisch-economisch opzicht te kleine eenheden veredeling. Sommige bedrijven zullen deze kleine eenheden afstoten, andere zullen uitbreiden. Voorts is op vele bedrijven de produktieomvang te klein om een redelijk inkomen op te leveren. Voor een aantal bedrijven waarop de uitbreiding van de rundveehouderij door tekort aan grond onvoldoende mogelijkheden biedt, mag verwacht worden dat men zal trachten de omvang van de intensieve veehouderij te vergroten als neventak bij de rundveehouderij.

De toekomstige groei van de intensieve veehouderij zal waarschijnlijk trager verlopen dan in de afgelopen jaren. De groei is afhankelijk van de afzetmogelijkheden. Deze zullen naar alle waarschijnlijkheid minder snel toenemen als in het verleden. Het inkomen per hoofd van de bevolking zal trager toenemen, hetgeen invloed heeft op de vleesconsumptie. Ook zal de bevolkingsgroei trager verlopen. Andere factoren die op de groei van invloed zouden kunnen zijn, als maatregelen uit het oogpunt van milieubeheer, mogen voor dit gebied waar onder meer reeds een veredelingsproduktie van betekenis voorkomt, niet geheel worden uitgesloten. Voor de komende tien jaar wordt daarom vrij voorzichtig een gemiddelde groei van 2% per jaar aangehouden. De totale omvang van de intensieve veehouderij zal hierbij met ruim een vijfde (22%) toenemen.

De hiervoor omschreven ontwikkeling van de produktieomvang is samengevat weergegeven in de volgende tabel.

Tabel 5.5 De ontwikkeling van de produktie op hoofdberoepsbedrijven

	1970	1975	1985
Aantal koeien p. 100 ha grasl.+ voedergew.	162	188	217
Stuks jongvee per 100 koeien	82	79	70
Sbe voor rundveehouderij 1)	27941	35108	39300
Sbe voor akkerbouw 2)	4411	2749	2250
Sbe voor veredeling	13916	17633	21500
Sbe voor tuinbouw	186	71	50
Sbe totaal	46424	55521	63100

1) Inclusief voedergewassen. 2) Exclusief voedergewassen.

5.4 Bedrijfsstructuur

Een zeer globale indruk van de ontwikkeling van de bedrijfsstructuur geeft de verandering van het aantal bedrijven naar bedrijfstypen. De afgelopen jaren zijn alleen de aantallen zuivere rundvee- en veredelingsbedrijven uitgebreid en vooral de aantallen "gemengde veredelingsbedrijven" en "overige bedrijven" sterk verminderd (zie 3.2 en tabel 5.6). Het is echter niet reëel de verschuivingen die zich tussen de typen bedrijven voordeden zonder meer te extrapoleren. Om toch enig zicht op de toekomst te krijgen is ook de verdeling van het aantal blijvende bedrijven over de verschillende typen in 1975 weergegeven.

Tabel 5.6 Ontwikkeling naar bedrijfstype

	Aantal bedrijven			Perc. bedrijven		
	1970	1975	blijvers 1975	1970	1975	blijvers 1975
Zuivere rundveebedrijven	45	106	81	9	25	26
Gem. rundveebedrijven	146	80	55	30	19	17
Rundveebedr. met veredeling	85	68	49	18	16	15
Zuivere veredelingsbedr.	11	27	19	2	7	6
Gemengde veredelingsbedr.	107	90	77	22	21	24
Overige bedrijven	94	49	37	19	12	12
Totaal	488	420	318	100	100	100

Gezien de ontwikkeling in de laatste jaren zal het bedrijfstype van de huidige blijvers zeer waarschijnlijk nog veranderen. Naast de "zuivere rundveebedrijven", welk aantal wellicht nog zal toenemen, zullen voornamelijk "rundveebedrijven met veredeling" en "zuivere en gemengde veredelingsbedrijven" voorkomen. Op een aantal van deze bedrijven met veredeling zal het melkvee worden vervangen door jongvee en/of mestvee. De "gemengde rundveebedrijven" en de "overige bedrijven" zullen grotendeels verdwijnen doordat zij middels uitbreiding van rundveehouderij of veredeling in een ander bedrijfstype terecht komen.

5.5 Arbeidskrachten

De betekenis van de landbouw als bron van werkgelegenheid is aanzienlijk verkleind. Het aantal vaste mannelijke arbeidskrachten verminderde in totaal van 629 tot 520 en per bedrijf van 1,29 tot 1,24. Deze beperkte vermindering van de arbeidsbezetting per bedrijf was vooral het gevolg van een relatief iets kleiner aantal meewerkende zoons. Het is echter, gezien de slechte werkgelegen-

heidssituatie buiten de landbouw, niet te verwachten dat de vermindering van het aantal meewerkende zoons grotere vormen gaat aannemen. We houden hierom rekening met een zeer geringe vermindering van de arbeidsbezetting en wel tot gemiddeld 1,2 man per bedrijf. Op de 314 bedrijven in 1985 zullen dan ongeveer 380 arbeidskrachten werkzaam zijn. Het aantal vaste mannelijke arbeidskrachten zal hiermee de komende tien jaar (met 140 personen) verminderen (= -3% per jaar).

5.6 Aantal sbe per bedrijf en per man

Eerder is aangegeven dat de produktieomvang, het totale aantal sbe, zal toenemen. Dit zal relatief minder zijn dan de laatste jaren, enerzijds doordat er minder grond beschikbaar zal zijn anderzijds doordat met name in de sectoren rundveehouderij en veredeling een langzamere groei wordt verwacht. Het aantal bedrijven en arbeidskrachten zal blijven verminderen.

Het gemiddelde aantal sbe per bedrijf en per arbeidskracht zal verder toenemen doch minder snel dan de laatste jaren. Het verwachte gemiddelde van ongeveer 200 sbe per bedrijf en 166 sbe per man in 1985 betekent een aanzienlijke verandering.

Tabel 5.7 Ontwikkeling van het aantal sbe in totaal, per bedrijf en per man (hoofdberoepsbedrijven)

	1970	1975	1985
Aantal sbe totaal	46424	55521	63100
Toeneming per jaar 1) in %		3,6	1,3
Aantal bedrijven	488	420	314
Sbe per bedrijf	95	132	200
Toeneming per jaar 1) in %		6,8	4,2
Aantal arbeidskrachten	629	520	380
Sbe per arbeidskracht	74	107	166
Toeneming per jaar 1) in %		7,6	4,5

1) Resp. van 1970 tot 1975 en van 1975 tot 1985.

Samenvatting

Het ruilverkavelingsgebied "Winterswijk-West" omvat hoofdzakelijk gronden gelegen in het westen van de gemeente Winterswijk en in het oosten van de gemeente Lichtenvoorde. Het blok bestaat voornamelijk uit agrarische cultuurgrond doch voor een aanzienlijk gedeelte ook uit bos- en natuurgebied. Landschappelijk gezien is het een fraai gebied. De problemen van de landbouw worden de laatste jaren voortdurend groter, o.m. door de groeiende betekenis van de recreatie. Boerderijen die als landbouwbedrijf zijn opgeheven, zijn in een aantal gevallen overgenomen door niet-agrariërs (zowel voor permanente bewoning als voor tweede woning).

De bodem van het gebied bestaat voor zover het cultuurgrond betreft uit lage, middelhoge en hoge zandgronden alsmede uit beekkleigronden, met name langs de Groenlosche Slinge. Er komen nogal wat verschillen in hoogteligging voor. Vlakke en golvende terreingedeelten wisselen elkaar af. De voor de zandgronden typische verspreide ligging van de agrarische bebouwing, vormt ook hier het normale beeld. Grote woonkernen komen in het gebied niet voor, wel een aantal buurtschappen met een zekere concentratie van bewoning, zoals Meddo en Vragender.

In de gemeente Winterswijk is de groei van het aantal inwoners veel trager dan in de provincie, als gevolg van vertrekoverschotten, die samenhangen met de minder gunstige werkgelegenheid in Winterswijk. De werkgelegenheid in de landbouw is voortdurend afgenomen, ook de werkgelegenheid in de industrie is sterk verminderd. Dit wordt veroorzaakt door de problemen in de textielindustrie welke ook nu nog de belangrijkste bedrijfstak is.

In welke mate de bevolking in de komende jaren zal toenemen is mede afhankelijk van de keuze uit de drie in het streekplan genoemde alternatieven. Bij het eerste alternatief dat uitgaat van een extra groei en waarbij de nadruk wordt gelegd op de bereikbaarheid en het stedelijk woonmilieu, wordt het aantal inwoners eind 1985 op 31.550 geraamd. Op basis van de twee andere alternatieven komt het aantal inwoners in 1985 op 28.450, hetgeen vrijwel een zelfde groei betekent als in de afgelopen tien jaar.

Volgens de bestemmingsplannen 1) zal het ruilverkavelingsgebied zoveel mogelijk als agrarisch gebied intact moeten blijven en zullen aan de agrarische bedrijven zo weinig mogelijk beperkingen worden opgelegd. Dit geldt voor ongeveer vier vijfdedeel van de grond in het blok die tot de gemeente Lichtenvoorde behoort en voor ongeveer de helft van de grond die in de gemeente

1) Het bestemmingsplan van Winterswijk is onder voorwaarden goedgekeurd door G.S.

Winterswijk is gelegen. Van de andere onder Winterswijk ressorterende grond heeft ongeveer een derde deel, niet alleen betekenis voor de agrarische produktie, maar ook grote landschappelijke en passief-recreatieve waarde terwijl ongeveer een achtste natuurwetenschappelijke waarde heeft. Aan de bouw van agrarische bedrijfsgebouwen en het uitvoeren van cultuurtechnische werken worden dan ook beperkingen opgelegd.

Uitbreiding van de kernen als gevolg van woningbouw of industrievestiging zal de oppervlakte cultuurgrond in het ruilverkavelingsgebied niet verminderen aangezien dit gebied niet aan de kernen grenst. Wel zal voor woningbouw in de dorpen Meddo, Corle en Miste alsook voor wegenaanleg, enige cultuurgrond (circa 30 ha) nodig zijn.

Ontwikkeling van het aantal bedrijven en de arbeidsbezetting

In 1975 waren er 420 hoofdberoepsbedrijven en 160 geregistreerde nevenbedrijven. Het aantal hoofdberoepsbedrijven verminderde in de periode 1970-1975 met gemiddeld 3% per jaar, iets hoger dan het landelijk gemiddelde van 2,8% per jaar in deze periode.

De bedrijven die als hoofdberoepsbedrijven werden beëindigd waren in het algemeen klein van oppervlakte en produktieomvang. Zij boden dus weinig mogelijkheden om een redelijk inkomen te verwerven. Het aantal bedrijven verminderde hoofdzakelijk doordat er geen opvolger was om het bedrijf voort te zetten wanneer een oudere boer ging rusten en doordat jongere bedrijfshoofden van beroep veranderden. Het aantal bedrijven dat bij beroepsbeëindiging van het bedrijfshoofd werd overgenomen was erg hoog (64%; landelijk is dit minder dan 50%). Beroepsverandering van jongere bedrijfshoofden had een groot aandeel in de vermindering van het aantal hoofdberoepsbedrijven; bijna 2% per jaar veranderde van beroep, terwijl dit in andere gebieden slechts 1 à 1,5% 1) per jaar was. In veel gevallen hielden de van beroep veranderden hun bedrijfje aan als nevenbedrijf. Mede hierdoor nam het aantal nevenbedrijven iets toe.

Het aantal werkenden op de hoofdberoepsbedrijven verminderde in de periode 1970-1975 van 629 tot 520 of wel met 3,7% per jaar. Hierdoor is de arbeidsbezetting per bedrijf gedaald van 1,29 tot 1,24. Het aantal meewerkende zoons verminderde sterker dan het aantal bedrijfshoofden.

Voor de komende tien jaar (1975-1985) wordt verwacht dat de vermindering van het aantal hoofdberoepsbedrijven in hetzelfde tempo doorgaat als in het jongste verleden (tot ongeveer 314 hoofdberoepsbedrijven in 1985). Er zullen, mede gezien de sterke vermindering van het aantal meewerkende zoons, weliswaar wat minder opvolgers komen, doch men mag verwachten dat het aantal bedrijfshoofden dat van beroep verandert, zal dalen gezien de on-

1) Zie o.a. LEI-publikatie 2.77.

gunstiger geworden werkgelegenheidssituatie buiten de landbouw.

Het is niet waarschijnlijk dat de gemiddelde arbeidsbezetting per bedrijf nog belangrijk zal afnemen. De vermindering van de agrarische beroepsbevolking zal dan ook nauwelijks sterker zijn dan de vermindering van het aantal bedrijven. Het aantal arbeidsplaatsen in de landbouw zal tussen 1975 en 1985 naar verwachting met ongeveer 140 afnemen.

Bedrijfsgroottestructuur, grondmobiliteit en rechtsvorm grondgebruik

De geregistreerde oppervlakte cultuurgrond is in de jaren 1970-1975 verminderd van 6421 ha tot 6218 ha, deels als gevolg van onttrekking aan de agrarische bestemming ten behoeve van de recreatie en deels als gevolg van het feit dat een aantal grondgebruikers thans niet meer geregistreerd zijn. Het grondgebruik van bevenbedrijven is erg hoog, namelijk 12% (landelijk voor de zandgronden 7%).

In deze periode is per saldo ongeveer 25% van de cultuurgrond van gebruiker gewisseld. Voor bijna 1000 ha (15,5%) had dit betrekking op overdracht van gehele bedrijven, voor 64 ha (1%) op stichting van nieuwe bedrijven en voor 572 ha (9%) op bedrijfsvergroting. De reële bedrijfsvergroting in de afgelopen jaren was beperkt; van bedrijven die in beide jaren tot de hoofdberoepsbedrijven behoorden, nam de gezamenlijke oppervlakte toe van circa 5100 ha tot circa 5500 ha. Deze reële bedrijfsvergroting had hoodzakelijk (75%) plaats op de 53 bedrijven die een ligboxenstal hebben gebouwd.

De gemiddelde bedrijfsoppervlakte van 13 ha in 1975 komt overeen met het gemiddelde van de zandgronden. Het aantal bedrijven beneden de 5 ha bleef ongeveer gelijk; dat tussen de 5 en 15 ha nam snel af. Geleidelijk komt er meer grond in handen van de grotere bedrijven.

Ook in de komende jaren zal het agrarisch grondgebruik verminderen, voornamelijk als gevolg van recreatie, woningbouw en wegenaanleg. Naar verwachting zal deze vermindering ruim 200 ha bedragen, vrijwel evenveel als in de laatste 5 jaar. In 1985 zal er dus nog omstreeks 6000 ha cultuurgrond geregistreerd zijn, waarvan $\pm$ 5300 ha voor de 314 hoofdberoepsbedrijven. Per bedrijf is dit gemiddeld ongeveer 17 ha. Het grondgebruik op de nevenbedrijven zal ongeveer gelijk blijven.

De ruim 100 bedrijven die tot 1985 uit de hoofdberoepsgroep zullen verdwijnen, beschikten in 1975 over ongeveer 900 ha grond. Een gedeelte hiervan zal worden afgestoten. Ook de nevenbedrijven zullen grond afstoten. De totale oppervlakte die vrijkomt voor bedrijfsvergroting van hoofdberoepsbedrijven wordt op circa 900 ha geraamd. Gezien het feit dat men ook op de grotere bedrijven de grenzen van intensivering van het grondgebruik nadert, mag men verwachten dat veel van de vrijkomende grond door deze bedrijven in gebruik genomen wordt. Voor de kleinere bedrijven zullen hier-

door weinig mogelijkheden zijn voor uitbreiding van de oppervlakte.

De cultuurgrond in het ruilverkavelingsgebied was in 1975 voor 71% eigendom van de gebruikers. Per gebied waren hierin echter grote verschillen; in Vragender was 86% van de grond eigendom van de gebruikers en in Corle-Miste slechts 48% terwijl Meddo rond het gemiddelde lag (72%).

Grondgebruik en produktie

Van de cultuurgrond wordt 77% gebruikt als grasland, de rest is bouwland. Deze verhouding is de laatste jaren nauwelijks veranderd (75% grasland in 1970). Er is op dit punt praktisch geen verschil tussen hoofdberoepsbedrijven en nevenbedrijven.

De rundveehouderij is de belangrijkste bestaansbron en omvatte in beide jaren 59% van de totale produktieomvang. Daarnaast is de intensieve veehouderij van grote betekenis (32%). Van de totale produktie in het gebied komt 10% voor rekening van de nevenbedrijven.

In 1975 was op 68% van de hoofdberoepsbedrijven de rundveehouderij de belangrijkste produktierichting, op 28% de intensieve veehouderij en 4% waren sterker gemengde of op akkerbouw gerichte bedrijven.

De afgelopen jaren is de verhouding tussen de bedrijfstypen veranderd vooral doordat een aantal bedrijven zich sterker op de melkveehouderij, dan wel op de veredeling richten. Niettemin komen op het merendeel van de bedrijven nog twee of meer produktietakken voor, vooral de combinatie rundveehouderij-veredeling.

Voor de komende jaren wordt een verdere specialisatie verwacht, deels in de richting van de rundveehouderij en deels in de veredeling. Veredeling en rundveehouderij zullen evenwel ook in de naaste toekomst nog op vele bedrijven naast elkaar voorkomen. Het aantal bedrijven met zowel rundveehouderij, akkerbouw als veredeling zal verder dalen. Verwacht mag worden dat vooral op bedrijven kleiner dan 10 ha het melkvee afgestoten zal worden i.v.m. de invoering van melktanks.

De verhouding bouwland-grasland + voedergewassen is de laatste vijf jaar sterk ten gunste van het grasland plus voedergewassen toegenomen (van 77% tot 87%). Het percentage grasland nam maar weinig toe doch de snijmaisteelt werd sterk uitgebreid.

Het areaal bouwland zal in de toekomst wellicht niet meer afnemen door omzetting in grasland,er zijn wel mogelijkheden van uitbreiding van de oppervlakte voedergewassen (snijmais en eventueel ook voederbieten).

De omvang van de rundveehouderij (in sbe) is de laatste jaren met 4,6% per jaar toegenomen, enerzijds door uitbreiding van de voedergewassen, anderzijds door meer vee per ha. Het aantal grootveeëenheden per ha, gerekend over alle bedrijven, is toegenomen van 2,30 tot 2,60. Op de hoofdberoepsbedrijven is de veebezetting per ha iets hoger, doch hierbij speelt waarschijnlijk voeraankoop of grondgebruik van nevenbedrijven een rol. Voor de komende tien

jaar wordt verwacht dat het grondgebruik ten behoeve van de rundveehouderij ongeveer gelijk blijft, maar dat iets meer vee per ha zal worden gehouden omdat op veel bedrijven het aantal koeien te gering is voor een redelijk inkomen en er technisch gezien nog enige ruimte is voor verhoging van de veebezetting (eventueel te zamen met de bouw van ligboxenstallen). Het totaalaantal melkkoeien dat in de jaren 1970-1975 in totaal met 25% is toegenomen, zal in de komende tien jaar, naar verwachting, met circa 16% toenemen, mede door relatief minder jongvee. Het gemiddeld aantal melkkoeien per bedrijf met melkvee zal in 1985 ongeveer 40 à 45 zijn (in 1975 was dit 23).

Momenteel kan één man met gebruikmaking van moderne technieken (ligboxenstal, doorloopmelkstal) zo'n 40 à 50 koeien verzorgen. De te geringe oppervlakte grond van de bedrijven en de minder goede verkaveling, staan echter een snelle modernisering van de rundveehouderij in de weg.

De intensieve veehouderij is in de laatste jaren verder uitgebreid (met 4,8% per jaar). Deze veredelingsproduktie, voornamelijk varkenshouderij en met meer fokkerij dan mesterij, komt op veel bedrijven voor, maar op slechts een beperkt aantal bedrijven in optimale omvang. Verwacht mag worden dat het aantal bedrijven met intensieve veehouderij zal verminderen en het aantal bedrijven met een optimale varkensstapel zal toenemen. De totale produktieomvang zal blijven toenemen maar naar verwachting in een trager tempo dan in de afgelopen jaren, mede doordat de afzetmogelijkheden minder snel zullen groeien dan in de voorgaande jaren.

De totale produktieomvang van de hoofdberoepsbedrijven (in sbe) is de afgelopen jaren met 3,6% per jaar toegenomen. Ook de komende jaren zal de totale produktieomvang trager toenemen dan in de laatste jaren, enerzijds door minder grond en anderzijds doordat in de sectoren rundveehouderij en intensieve veehouderij een langzamere groei wordt verwacht. Voor de komende tien jaar zal de produktieomvang van de groep hoofdberoepsbedrijven waarschijnlijk met ongeveer 13% of 1,3% per jaar toenemen.

Produktieomvang per bedrijf en per man

De gemiddelde bedrijfsomvang in Winterswijk-West was in 1975 met gemiddeld 132 sbe nog ± 6% beneden het gemiddelde voor Nederland. Toch is het aantal sbe per bedrijf tussen 1970 en 1975 toegenomen met 6,8% per jaar. Deze toeneming - die voor ruim de helft (55%) het gevolg was van de uitbreiding van de totale produktie en voor de rest van opheffing van een aantal kleinere bedrijven - is vooral ontstaan door intensivering van de rundveehouderij en vergroting van de oppervlakte hiervoor en in mindere mate door uitbreiding van de intensieve veehouderij.

In 1975 had ongeveer de helft van de hoofdberoepsbedrijven een omvang van minder dan 118 sbe en waren daarmede kleiner dan bedrijven die bij een doelmatige bedrijfsvoering aan één man pro-

duktieve werkgelegenheid geven. Dit wil echter niet zeggen dat op deze bedrijven weinig arbeidsuren worden gemaakt. Als gevolg van minder gunstige bedrijfsomstandigheden en een lagere mechanisatiegraad, zijn ook bedrijfshoofden op kleinere bedrijven een groot aantal uren werkzaam (vaak 30 tot 40% meer dan een werknemer). Toch kan hieruit geconcludeerd worden dat veel bedrijven te klein zijn, om een redelijk inkomen te kunnen behalen.

In de afgelopen jaren is het aantal vaste mannelijke arbeidskrachten met 3,7% per jaar verminderd, terwijl de totale produktieomvang met 3,6% per jaar toenam. Hierdoor kon het aantal sbe per man toenemen van 74 tot 107 of wel met 7,5% per jaar, dit is meer dan het landelijk gemiddelde (5 à 6% per jaar). Ook voor de toekomst mag een belangrijke groei van het aantal sbe per bedrijf en per man worden verwacht, zij het langzamer dan in de afgelopen periode. In 1985 kan een gemiddelde bedrijfsomvang van ongeveer 200 sbe en een produktieomvang per man van circa 165 sbe worden verwacht en zal daarmede niet veel afwijken van andere gebieden.

Slotbeschouwing

Een moderne bedrijfsvoering maakt het noodzakelijk dat in het onderzochte gebied cultuurtechnische verbeteringen worden aangebracht. Verschillende overwegingen spelen hierbij een rol.

1. In dit gebied is de rundveehouderij de belangrijkste produktietak en deze is sterk afhankelijk van de produktiviteit van het grasland alsook van de op het bouwland geteelde voedergewassen. Voor de vele - en doorgaans kleinere - bedrijven is het noodzakelijk dat de grond voor de veehouderij zo efficient mogelijk wordt benut, maar een optimale bedrijfsexploitatie is alleen mogelijk als het grootste deel van de grond rondom of op korte afstand van de bedrijfsgebouwen is gelegen. Wanneer niet alle grond bij huis is gelegen moet de huiskavel toch zo groot zijn dat alle koeien de gehele weideperiode rond de stal kunnen weiden zodat het gehele jaar in de (melk)stal kan worden gemolken. Alleen dan kan bijvoorbeeld optimaal gebruik gemaakt worden van de melktanks die steeds meer ingang vinden en kan een,arbeidsbesparende, ligboxenstal worden gebouwd of de aanwezige stal worden aangepast.

2. In geval van melktanks moet de melk met tankauto's worden opgehaald. Hiervoor moeten de erven en toegangswegen tot de boerderijen en zeker ook de landbouwwegen geschikt zijn voor vrij zware voertuigen,maar dergelijke wegen zijn ook noodzakelijk voor de aanvoer - hoofdzakelijk in bulk - van grondstoffen (veevoer, kunstmest) en om loonwerkers in te kunnen schakelen, die doorgaans zware machines en wagens met groot laadvermogen gebruiken (mais- en grasoogst).

3. In geval van specialisatie is men voor zijn inkomen volledig van die ene tak afhankelijk. In de rundveehouderij is men sterk afhankelijk van de produktie van het grasland en van het bouwland (voedergewassen). Vooral in dit gebied met vrij kleine bedrijven en een hoge veebezetting, is een zo voorspoedig mogelijke groei van gras en voedergewassen noodzakelijk. Risico's van wateroverlast en watertekorten, moeten daarom zoveel mogelijk beperkt worden. Dit betekent dat zowel voor een goede ontwatering als voor een goede watertoevoer moet worden gezorgd. Vaak zal voor een goede watertoevoer kunstmatige beregening nodig zijn, die beter realiseerbaar is naarmate de verkaveling beter is.

4. Per jaar wordt bijna 3% van de bedrijven opgeheven. De grond die hierbij vrij komt wordt voornamelijk door grotere bedrijven overgenomen. Meestal grenst de overgenomen grond niet aan de grond die de nieuwe gebruiker reeds in gebruik had. De verkaveling wordt hierdoor dus slechter.

Bijlage 1 Toelichting op enige veel gebruikte termen

1. Telplichtige geregistreerden

De bij de districtsbureauhouder in de administratie opgenomen personen die een agrarisch bedrijf hebben met een omvang van 10 of meer standaardbedrijfseenheden.

2. Beroepsgroepen

Hoofdberoepsbedrijven:

A. Het bedrijfshoofd besteed zijn arbeidstijd geheel aan het eigen bedrijf;
B. Meer dan de helft van de arbeidstijd wordt aan het eigen bedrijf besteed, tevens heeft het bedrijfshoofd een nevenberoep;

Nevenbedrijven:

C. Minder dan de helft van de arbeidstijd wordt aan het eigen bedrijf besteed;
D. Rustende agrariërs of rustende niet-agrariërs met grondgebruik.

3. Standaardbedrijfseenheden = sbe

Standaardbedrijfseenheden zijn een maat voor de economische betekenis van agrarische bedrijfstakken op basis van de benodigde inzet van arbeid, grond en kapitaal. Ook de omvang van een landbouwbedrijf of een bedrijfsonderdeel van een dergelijk bedrijf wordt in sbe uitgedrukt.

Voornaamste gewassen	sbe per ha		sbe per ha
granen	3,0	grasland	1,0
aardappelen	5,5	tuinbouw open grond	17,0
suikerbieten	6,5	fruit	18,0
snijmais	4,0		
Veehouderij	**sbe per dier**		**sbe per dier**
jongvee	0,7	mestvarkens/opfokzeugen	0,16
melkkoeien	2,5	fokzeugen	1,60
mestvee	0,8	leghennen (100 stuks)	2,00
mestkalveren	0,4	slachtkuikens (1000)	4,00

4. Bedrijfstypen

Voor de indeling in bedrijfstypen is per bedrijf het aantal standaardbedrijfseenheden (sbe) berekend voor de akkerbouw, de rundveehouderij, de tuinbouw en de veredelingsproduktie. Afhankelijk van het percentage sbe dat per bedrijf voor deze onderdelen werd gevonden zijn de hoofdberoepsbedrijven ingedeeld in "bedrijfstypen". Onderscheiden zijn:

1. Zuivere rundveebedrijven: 80% en meer van de sbe voor rundveehouderij;
2. Gemengde rundveebedrijven: 60-80% voor rundveehouderij, veredeling minder dan 20%;
3. Rundveebedrijven met veredeling: 60-80% voor rundveehouderij en veredeling 20-40%;
4. Zuivere veredelingsbedrijven: 80% en meer voor veredeling;
5. Gemengde veredelingsbedrijven: 40-80% voor veredeling;
6. Overige bedrijven: meest 40-60% voor rundveehouderij, ook overwegend akkerbouw en overwegend tuinbouw.

Bijlage I (vervolg)

5. Beroepsbeëindiging

Beëindiging van de beroepsperiode door de oudere generatie waarna overdracht van het bedrijf aan de jongere generatie. Bij het ontbreken van een opvolger, opheffing van bedrijf of na inkrimping van produktieomvang voortzetting van bedrijf in de D-groep als rustend landbouwer of tuinder.

6. Beroepsverandering

Het gaan uitoefenen van een ander hoofdberoep dan landbouwer of tuinder, Wordt het grondgebruik en/of het vee (gedeeltelijk) aangehouden, dan blijft men geregistreerd in groep C, zo niet, dan is het bedrijf opgeheven en uit de registratie verdwenen.

7. "Blijvers" en "wijkers"

Als blijvers zijn aangemerkt die bedrijven welke op grond van hun omvang, hun groei in het jongste verleden, hun ligging en gebouwensituatie, de kwaliteit van hun ondernemer en/of zijn opvolger, de financiële mogelijkheden en de produktieomstandigheden, zullen blijven voortbestaan. Niet alle bedrijven die als blijvers zijn aangemerkt hebben een eigen opvolger. Deze bedrijven zijn echter dusdanig van omvang, ligging, enz., dat wanneer het huidige bedrijfshoofd ermee ophoudt, er zeker gegadigden voor zullen komen.

Bijlage 2 De verdeling van de bedrijven naar oppervlakte, omvang en andere gegevens per beroepsgroep en bedrijfstype

	Aantal hoofdberoepsbedrijven														Aantal nevenbedrijven (vanaf 10 sbe)	
	zuivere rundveebedrijven		gemengde rundveebedrijven		rundveebedrijven met veredeling		zuivere veredelingsbedrijven		gemengde veredelingsbedrijven		overige bedrijven		totaal			
	1970	1975	1970	1975	1970	1975	1970	1975	1970	1975	1970	1975	1970	1975	1970	1975
Tot 5 ha	2	1	1	-	3	1	10	19	6	3	3	2	25	26	99	96
5 - 10 ha	12	25	46	21	27	19	1	7	64	46	39	15	189	133	42	54
10 - 15 ha	8	29	51	25	36	33	-	1	30	33	35	15	160	136	8	6
15 - 20 ha	9	23	24	21	16	7	-	-	6	7	6	6	61	64	1	1
20 - 30 ha	10	22	21	9	3	8	-	-	1	1	9	7	44	47	1	2
Vanaf 30 ha	4	6	3	4	-	-	-	-	-	-	2	4	9	14	-	1
Totaal	45	106	146	80	85	68	11	27	107	90	94	49	488	420	151	160
Tot 50 sbe	7	9	22	5	6	4	2	-	3	2	7	2	47	22		
50 - 90 sbe	17	25	70	34	46	19	4	8	33	15	42	12	212	113		
90 - 130 sbe	10	23	33	22	19	23	2	4	43	15	31	15	138	102		
130 - 190 sbe	10	28	19	12	14	17	2	7	24	32	12	13	81	109		
Vanaf 190 sbe	1	21	2	7	-	5	1	8	4	26	2	7	10	74		
Ha cultuurgrond totaal	727	1719	2011	1187	968	826	22	81	959	903	1108	785	5795	5500	626	718
Ha per bedrijf	16,2	16,2	13,8	14,8	11,4	12,1	2,0	3,0	9,0	10,0	11,8	16,0	11,9	13,1	4,1	4,5
Aantal sbe totaal	4403	14263	12785	8261	7689	7829	1106	4985	11734	13662	8707	6521	46424	55521	5347	5911
Aantal sbe per bedrijf	98	135	88	103	90	115	101	185	110	152	93	133	95	132	35	37
Aantal sbe per man	71	107	68	85	73	94	85	142	88	122	70	109	74	107		
Aantal arbeidskrachten per bedrijf	1,38	1,25	1,29	1,21	1,25	1,22	1,18	1,30	1,25	1,24	1,33	1,22	1,29	1,24		

Bijlage 3 Enkele gegevens per deelgebied

	Meddo		Corle-Miste		Vragender		Totaal	
	1970	1975	1970	1975	1970	1975	1970	1975
Hoofdberoepsbedrijven								
Tot 5 ha	8	7	2	4	15	15	25	26
5 - 10 ha	82	60	44	25	63	48	189	133
10 - 15 ha	67	53	43	37	50	46	160	136
15 - 20 ha	29	29	11	12	21	23	61	64
20 - 30 ha	23	24	8	13	13	10	44	47
Vanaf 30 ha	6	9	2	2	1	3	9	14
Totaal hoofdberoepsbedrijven	215	182	110	93	163	145	488	420
Tot 50 sbe	16	5	14	11	17	6	47	22
50 - 70 sbe	36	29	26	11	27	12	89	52
70 - 90 sbe	45	22	35	23	43	16	123	61
90 - 110 sbe	39	25	12	9	25	20	76	54
110 - 130 sbe	37	23	7	6	18	19	62	48
Vanaf 130 sbe	42	78	16	33	33	72	91	183
Zuivere rundveebedrijven	19	48	12	23	14	35	45	106
Gemengde rundveebedrijven	54	34	47	30	45	16	146	80
Rundveebedr. met veredeling	45	32	14	10	26	26	85	68
Zuivere veredelingsbedrijven	3	12	1	5	7	10	11	27
Gemengde veredelingsbedrijven	46	27	19	17	42	46	107	90
Overige bedrijven	48	29	17	8	29	12	94	49
Ha cultuurgrond totaal	2695	2554	1299	1233	1801	1713	5795	5500
Ha per bedrijf	12,5	14,0	11,8	13,3	11,0	11,8	11,9	13,1
Aantal sbe: totaal	21206	25120	9513	10753	15705	19648	46424	55521
per bedrijf	99	138	86	116	96	136	95	132
per man	78	112	66	97	74	106	74	107
Perc. sbe voor: akkerbouw	12	10	13	12	8	5	11	9
rundvee	59	60	61	60	58	58	59	59
veredeling	29	30	26	28	34	37	30	32
Aantal arbeidskr.: totaal	273	224	144	111	212	185	629	520
p. bedrijf	1,27	1,23	1,31	1,19	1,30	1,28	1,29	1,24
Aantal gve per ha grasland + voedergewassen	2,40	2,75	2,26	2,50	2,36	2,80	2,36	2,71
Nevenbedrijven met 10 sbe en meer								
Aantal: C-bedrijven	46	50	28[1]	34[1]	38	41	112	125
D-bedrijven	17	16	16	11	6	8	39	35
Oppervlakte: C-bedrijven	213	227	116[1]	185[1]	105	150	434	562
D-bedrijven	85	96	81	41	26	19	192	156

1) Incl.: 1 S-bedrijf (stierhouderij).

Bijlage 4 Grondverkeer en verandering van de oppervlakte in de beroepsgroepen (1970-1975)

Begin- en eind-jaar	Tussen 1970 en 1975	Opp. cultuurgrond in ha	
		hoofdber. bedrijven	neven-bedrijven
1970		5795	626
	1. Nieuw gestichte bedrijven		+ 64
	2. Vergrootte bedrijven, in dezelfde groep gebleven	+ 550	+ 17
	3. Overgedragen bedrijven, in dezelfde groep gebleven (hoofdb.bedr.: 785 ha, nevenbedr.: 38 ha)		
		6345	707
	4. Opgeheven bedrijven	- 335	- 150
	5. Verkleinde bedrijven, in dezelfde groep gebleven	- 163	- 51
	6. Overgedragen bedrijven, eerst hoofd-beroepsbedr., opp. 1970	- 170	+ 170
	7. Idem, na 1970 vergroot		+ 1
	8. Idem, na 1970 verkleind		- 93
	9. Niet overgedragen bedrijven, eerst hoofdberoepsbedr., opp. 1970	- 184	+ 184
	10. Idem, na 1970 verkleind		- 47
	11. Niet overgedragen bedrijven, eerst nevenbedr., opp. 1970	+ 3	- 3
	12. Idem, na 1970 vergroot	+ 4	
1975		5500	718

N.B.: Grondverkeer door overdracht van bedrijven: 3 en 6 = 993 ha
Grondverkeer zonder overdracht van bedrijven: 1, 2, 7 en 12 = 636 ha
Opgeheven bedrijven: 4 = 485 ha
Verkleinde bedrijven: 5, 8 en 10 = 354 ha

Bijlage 5 Eigendom en pacht (1970 en 1975) en bedrijfsverkaveling (1970)

	Aantal bedrijven met cultuurgrond		Oppervlakte cultuurgrond		Percentage cultuurgrond in eigendom		Bedrijfsverkaveling 1970							
							kavels per bedrijf	kavelgrootte in ha	aantal bedrijven met .... kavels					
	1970	1975	1970	1975	1970	1975			1	2	3	4	5-9	10 en meer
Tot 5 ha	23	21	67	54	71	90	2,3	1,26	10	5	3	2	3	-
5 - 10 ha	189	133	1454	1009	68	72	3,5	2,20	36	38	36	24	54	1
10 - 15 ha	160	136	1927	1669	71	73	4,7	2,54	7	27	18	29	71	8
15 - 20 ha	61	64	1030	1077	72	73	4,7	3,61	3	9	11	5	31	2
20 - 30 ha	44	47	1014	1117	69	66	5,5	4,21	4	4	8	7	13	8
Vanaf 30 ha	9	14	304	574	70	65	5,0	6,75	-	1	3	1	4	-
Totaal	486	415	5795	5500	70	71	4,2	2,84	60	84	79	68	176	19
Meddo	214	179	2695	2554	68	72	3,8	3,31	34	42	36	30	66	6
Corle-Miste	110	92	1299	1233	57	48	4,7	2,54	5	15	22	16	50	2
Vragender	162	144	1801	1713	83	86	4,4	2,51	21	27	21	22	60	11
Zuivere rundveebedrijven	45	106	727	1719	66	74	4,1	3,97	6	6	6	9	18	-
Gemengde rundveebedrijven	146	80	2011	1187	68	63	5,1	2,71	10	17	27	16	64	12
Rundveebedr. met veredeling	85	68	968	826	68	73	3,9	2,90	6	19	17	13	28	2
Zuivere veredelingsbedrijven	9	22	22	81	96	80	1,6	1,56	5	3	1	-	-	-
Gemengde veredelingsbedrijven	107	90	959	903	80	78	3,6	2,51	24	18	14	20	28	3
Overige bedrijven	94	49	1108	785	69	65	4,1	2,86	9	21	14	10	38	2
Blijvers		314		4609		71								
Wijkers en twijfelaars		101		891		73								
Nevenbedrijven:														
- groep C	105	118	429	556	62	65	2,3	1,76	44	21	19	10	11	-
- groep D	37	32	192	156	63	87	2,8	1,86	9	13	6	2	7	-
- totaal	143	151	626	719	63	70	2,4	1,80	54	34	25	12	18	-
Alle geregistreerden	629	566	6421	6219	69	71	3,8	2,69	114	118	104	80	194	19

Bijlage 6 Veranderingen in aantallen bedrijven naar type

Hoofdberoepsbedrijven	Aantal bedrijven van het type						Totaal-aantal
	zuiver rundvee-bedrijf	gemengd rundvee	rundvee met veredeling	zuiver veredelings-bedrijf	gemengd veredelings-bedrijf	overig bedrijf	
1. In 1970 totaal	45	146	85	11	107	94	488
2. Verdwenen en in 1970	8	20	13	-	14	17	72
3. Gebleven en in 1970	37	126	72	11	93	77	416
4. Vanuit 1970 situatie in 1975:							
zuivere rundveebedrijven	30	50	18	-	2	6	
gemengde rundveebedrijven	3	49	15	-	2	11	
rundveebedrijven met veredeling	3	12	20	-	11	22	
zuivere veredelingsbedrijven	-	2	1	11	9	-	
gemengde veredelingsbedrijven	1	4	11	-	57	17	
overige bedrijven	-	9	7	-	12	21	
5. Situatie in 1975 (4) gekapitaliseerd 1)	106	80	68	23	90	49	
6. Bijgekomen en in 1975	-	-	-	4	-	-	4
7. In 1975 totaal	106	80	68	27	90	49	420

1) Te weten saldo horizontaal bij 4.

Bijlage 7 Omvang van de melkveestapels in 1970 en 1975

Hoofdberoepsbedrijven	Aantal bedrijven met ... melkkoeien																Totaal	
	0		1-10		10-20		20-30		30-40		40-50		50-75		vanaf 75			
	1970	1975	1970	1975	1970	1975	1970	1975	1970	1975	1970	1975	1970	1975	1970	1975	1970	1975
Tot 10 ha	15	29	68	29	130	82	1	18	-	1	-	-	-	-	-	-	214	159
10 - 15 ha	3	5	6	7	131	50	20	56	-	12	-	4	-	2	-	-	160	136
15 - 20 ha	1	-	1	2	19	14	35	23	5	14	-	9	-	2	-	-	61	64
20 - 30 ha	-	2	-	1	12	3	22	7	8	9	1	11	1	12	-	2	44	47
Vanaf 30 ha	-	1	1	3	2	-	1	1	2	1	2	1	1	5	-	2	9	14
Totaal	19	37	76	42	294	149	79	105	15	37	3	25	2	21	-	4	488	420
Zuivere rundveebedrijven	-	1	2	7	19	24	13	21	8	16	2	16	1	17	-	4	45	106
Gemengde rundveebedrijven	1	-	19	7	88	43	31	17	5	7	1	4	1	2	-		146	80
Rundveebedrijven met veredeling	-	-	7	7	56	20	20	29	2	6	-	4	-	2	-	-	85	68
Zuivere veredelingsbedrijven	8	25	3	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	11	27
Gemengde veredelingsbedrijven	4	7	27	12	71	37	5	26	-	7	-	1	-	-	-	-	107	90
Overige bedrijven	6	4	18	7	60	25	10	12	-	1	-	-	-	-	-	-	94	49

Bijlage 8 De omvang van de eenheden in de veredelingssectoren in 1970 en 1975

	Aantal bedrijven							
	1970				1975			
	Blok	Meddo	Corle-Miste	Vragender	Blok	Meddo	Corle-Miste	Vragender
Mestkalveren:								
10 - 25	4	2	-	2	-	-	-	-
25 - 50	8	3	4	1	4	1	2	1
50 - 100	8	3	3	2	7	3	1	3
100 en meer	6	1	-	5	6	2	-	4
Mestvarkens:								
10 - 50	180	70	54	56	120	49	38	33
50 - 100	117	56	24	37	69	24	14	31
100 - 200	58	30	5	23	70	30	9	31
200 - 500	9	2	1	6	34	13	3	18
500 en meer	-	-	-	-	10	4	2	4
Fokvarkens:								
10 - 20	80	42	12	26	46	28	9	9
20 - 40	76	41	13	22	54	23	10	21
40 - 60	17	4	2	11	22	9	3	10
60 - 80	8	2	3	3	19	8	4	7
80 - 100	1	1	-	-	11	3	4	4
100 en meer	2	1	-	1	8	3	1	4
Leghennen:								
500 - 1000	10	5	-	5	1	-	-	1
1000 - 2500	7	4	2	1	2	1	-	1
2500 - 5000	7	5	1	1	4	3	1	-
5000 - 10000	3	2	-	1	3	2	1	-
10000 en meer	2	2	-	-	2	1	-	1
Mestkuikens:								
5000 - 10000	3	1	-	2	1	-	-	1
10000 - 20000	2	-	1	1	3	-	1	2
20000 - 40000	-	-	-	-	1	1	-	-
40000 en meer	-	-	-	-	1	1	-	-

Bijlage 9 Enkele belangrijke kengetallen van bedrijven met melkvee in de Graafschap

	Bedrijven in LEI-boekhouding							
	1972/73		1973/74			1974/75		
	met 15-25 koeien	met minstens 25 koeien	met 15-25 koeien	met minstens 25 koeien gewone stal	met minstens 25 koeien ligboxen	met 15-25 koeien	met minstens 25 koeien gewone stal	met minstens 25 koeien ligboxen
Aantal bedrijven	20	20	18	20	19	11	11	17
Ha cultuurgrond per bedrijf	13,3	23,8	13,7	20,6	27,1	11,6	18,9	23,7
Aantal koeien per bedrijf	20,1	35,3	20,9	34,6	64,5	20,2	34,2	51,4
Aantal grootveeëenheden per bedrijf	29,5	49,6	31,3	49,6	84,8	29,2	48,3	71,4
Aantal mestvarkens per bedrijf	113	101	86	146	49	54	93	80
Aantal fokzeugen per bedrijf	19	14	11	13	8	26	13	5
Aantal sbe per bedrijf	138	187	125	188	249	134	171	213
Aantal arbeidskrachten per bedrijf	1,5	1,8	1,5	1,8	1,8	1,4	1,7	1,9
Aantal sbe per arbeidskracht	92	106	87	107	141	96	109	117
Aantal sbe per ha	11,1	8,3	9,5	9,8	9,8	11,6	9,1	9,1
Totale opbrengsten per ha	12334	8347	10295	11210	9667	12298	9422	9323
Waarvan uit de rundveehouderij per ha	4831	4881	4737	5260	7279	5619	5706	7421
Waarvan uit de veredelingssector per ha	7169	3283	5271	5783	2303	6493	3639	1852
Totale kosten per ha (PB)	11632	7758	11433	11551	9772	15218	11225	10456
Waarvan arbeid per ha	3162	1910	3198	2826	2052	4337	3244	2767
Waarvan grond en gebouwen per ha	831	669	918	883	1186	1303	757	1181
Waarvan veevoer per ha	5386	3249	5189	5651	3972	6524	4626	3834
Waarvan meststoffen per ha	265	261	259	267	380	342	328	408
Netto-overschot 1) per ha (PB)	702	589	- 1138	- 341	- 106	- 2920	- 1803	- 1133
Ondernemersoverschot (EB) 2)	4194	6763	- 20536	- 11967	- 5104	- 39097	- 40749	- 34585
Arbeidsopbrengst 3) per sbe (EB)	334	279	186	245	203	84	120	145
Kg melk per koe	4467	4884	4584	4774	5285	5019	4643	5297
Kg melkvet per koe	178	196	178	190	204	196	182	210
Melkgeld per koe	1980	2178	2086	2206	2397	2397	2229	2558
Omzet en aanwas per koe	984	883	897	775	678	705	659	824
Kg N per ha grasland	253	236	241	237	326	293	262	349

1) Niet als kosten in aftrek gebrachte produktiefactoren ondernemerschap en bedrijfsleiding.
2) Resultaat op basis van de werkelijke situatie t.a.v. eigendom en pacht.
3) Niet als kosten in aftrek gebrachte produktiefactoren ondernemerschap, bedrijfsleiding en handenarbeid van de ondernemer.

Bijlage 10 De toekomstige ontwikkeling van het aantal hoofdberoepsbedrijven

De ontwikkeling van het aantal hoofdberoepsbedrijven is het resultaat van uittreding en toetreding van bedrijfshoofden. De uittreding kan door natuurlijke oorzaken plaatshebben (rusten, ziekte, overlijden) of door beroepsverandering. De toetreding wordt beïnvloed door het aantal potentiële opvolgers van binnen en buiten het gebied. In bijgaande tabel zijn deze bewegingen weergegeven. De drie genoemde stromingen zullen achtereenvolgens worden behandeld.

Beroepsverandering

In de periode 1970-1975 was jaarlijks 1,3% van de bedrijven betrokken bij beroepsverandering van het bedrijfshoofd (gerekend van het totaalaantal bedrijven). Per leeftijdsklasse was het beeld daarbij gevarieerd. Deze beroepsveranderingscoëfficiënten per leeftijdksklasse zijn voor de komende vijfjaarlijkse perioden met gemiddeld 0,5% per jaar verlaagd. Er zijn inmiddels immers al veel kleine bedrijven verdwenen, slechts een beperkt aantal jongere bedrijfshoofden wordt als wijker gezien en bovendien is de ontwikkeling van de werkgelegenheid buiten de landbouw thans minder rooskleurig. In de periode 1975-1980 zal aldus 0,8% van de bedrijven betrokken zijn bij beroepsverandering van het bedrijfshoofd, voor 1980-1985 geldt een zelfde percentage. Op zich beschouwd is dit een vrij klein percentage. Het blijft binnen de perken van de resultaten van onderzoekingen ten aanzien van het aantal mogelijke beroepsveranderaars (nl. in Noord-Brabant, Overijssel, Drentse Zandgronden en Friesland). De voorlopige conclusie uit deze onderzoekingen is dat men t.a.v. een eventuele stijging van het beroepsveranderingspercentage zeer voorzichtig moet zijn. Deze verwachting kan ook sterk beïnvloed worden door ontwikkelingen op korte termijn. Voor de eerste jaren verwacht men geen stijging van het beroepsveranderingspercentage. Zou men uitgaan van een optimaal aantal sbe per man, dan zou het aantal beroepsveranderaars nog belangrijk groter moeten zijn.

Tot 1985 zullen op deze wijze berekend 32 bedrijven te maken krijgen met beroepsverandering van het bedrijfshoofd. In een aantal gevallen zal het bedrijf nog door één opvolger worden voortgezet (meestal uit de eigen familiekring).

Beroepsbeëindiging, ziekte en invaliditeit

Beroepsbeëindiging door gaan rusten speelt hierbij uiteraard de belangrijkste rol. De gemiddelde beëindigingsleeftijd is hiervoor een geschikt kengetal. Voor de periode 1970-1975 werd een gemiddelde beëindigingsleeftijd berekend van ruim 65 jaar. Dit had alleen betrekking op de beroepsbeëindiging van bedrijfshoofden ouder dan 50 jaar, overigens wel met inbegrip van ziekte en overlijden in deze leeftijdsgroep. Voor de toekomst is te verwachten dat het aantal opvolgers nog aanmerkelijk zal teruglopen. Bovendien zijn er een aantal reeds oudere opvolgers die nog ongehuwd zijn en waarvan niet is te verwachten dat zij gauw zullen trouwen. Het is voor de toekomstige boeren hier vaak moeilijk een vrouw te vinden; bij de boerendochters is maar weinig animo boerin te worden 1). In deze gevallen blijft de vader nog zo lang mogelijk bedrijfshoofd, hoewel hij vaak het bedrijf liever zou overdragen. Ten gevolge hiervan zal ook de gemiddelde beëindigingsleeftijd wel omstreeks 65 jaar blijven. Dan zal in de komende tien jaar op 74 bedrijven met een bedrijfshoofd van 55 jaar of ouder de beroepsbeëindiging een rol spelen. Deze beroepsbeëindigingsleeftijd is ook doorgerekend in het model naar vijfjaarklassen (zie blz. 80), waarbij ook voor ziekte en overlijden van jongere bedrijfshoofden vrijwel dezelfde coëfficiënten per leeftijdsklasse zijn aangehouden als in de periode 1970-1975.

1) Argumenten hiervoor zijn o.m. dat: bij de traditionele boeren de boerin te veel moet meewerken; bij moderne boeren zijn door grote investeringen financiële problemen; introuwen, wat echter steeds minder voorkomt. Als men met een niet-agrariër trouwt: minder werk voor de vrouw en vaster inkomen.

Toetreding

Bij de toetreding kunnen enkele groepen onderscheiden worden. Op de eerste plaats de opvolgers uit eigen kring, vervolgens de z.g. vreemde opvolgers van binnen het blok en van buiten het blok, stichters van nieuwe bedrijven en degene die van hun nevenberoep in de landbouw hun hoofdberoep maken.

Voor de komende tien jaar wordt uitgegaan van 79 toetreders. Dit zijn 74 zoons als opvolgers op bedrijven waarvan de bedrijfshoofden nu al 55 jaar of ouder zijn. Hierbij is geen rekening gehouden met meer dan één opvolger en evenmin met bedrijven waar de opvolging nog onbekend is. Daartegenover zijn de oudere ongehuwde opvolgers wel meegeteld, mogelijk zal een aantal van hen alsnog trouwen, anderen zullen als ongehuwden het bedrijf voortzetten, doch enkelen zullen waarschijnlijk het bedrijf niet overnemen. Daarnaast is rekening gehouden met de mogelijkheid dat in deze tien jaar nog 5 bedrijven door vreemden worden voortgezet, nieuw gesticht of van nevenbedrijf hoofdberoepsbedrijf worden. Ten opzichte van de 131 uittreders waren er van 1970 tot 1975 63 toetreders (48%), voor de komende vijfjaarlijkse perioden wordt dit respectievelijk 43% en 42%. Dit beperkte verschil is mede het gevolg van het aanzienlijke aantal opvolgers. Het aantal opvolgers-toetreders is per vijfjaarlijkse periode doorgerekend. De gemiddelde toetredingsleeftijd werd hierbij niet veranderd.

In bijgaande tabel is de gehele prognose in een model naar leeftijdklasse uitgewerkt. Het aantal hoofdberoepsbedrijven zal verminderen via 365 in 1980 tot 314 in 1985, een vermindering van 2,8% per jaar in de eerste periode en 2,9% per jaar in de tweede periode.

De leeftijdsopbouw zal wellicht iets veranderen. Verhoudingsgewijs kan het aantal bedrijfshoofden van 60 tot 65 jaar groter worden.

De prognose berust deels op extrapolatie van de ontwikkeling uit het verleden, deels op informatie uit het gebied (opvolging). Schommelingen in de conjunctuur (werkgelegenheid buiten de landbouw) kunnen dit resultaat beïnvloeden. Voorts is in deze prognose geen rekening gehouden met de invloed van een vermindering van de oppervlakte cultuurgrond en ook niet met de invloed van een ruilverkaveling.

Bijlage 10 (vervolg) Ontwikkeling van het aantal hoofdberoepsbedrijven in de periode 1970 - 1985

Leeftijdsklasse 1970	1970 - 1975				1975 - 1980				1980 - 1985					Leeftijdsklasse 1985
	Aantal bedr. 1970	Beroepsverand. -	Rust, ziekte, overl. -	Toetreding +	Aantal bedr. 1975 1)	Beroepsverand. -	Rust, ziekte, overl. -	Toetreding +	Aantal bedr. 1980 1)	Beroepsverand. -	Rust, ziekte, overl. -	Toetreding +	Aantal bedr. 1985 1)	
												0,6	1	tot 25 jr.
								0,7	0,7	-	-	7,0	8	25 - 30 jr.
				1	1	-	-	8,0	9,0	0,5	-	8,2	17	30 - 35 jr.
tot 25 jr.	2	-	-	12	14	0,7	-	9,3	22,6	1,1	0,7	9,4	30	35 - 40 jr.
25 - 30 jr.	19	2	-	14	31	1,6	0,9	10,7	39,2	2,0	1,2	7,0	43	40 - 45 jr.
30 - 35 jr.	30	2	3	16	41	2,1	1,2	8,0	45,7	2,3	1,4	1,2	43	45 - 50 jr.
35 - 40 jr.	52	5	1	12	58	2,9	1,7	1,4	54,8	2,7	1,6	1,2	52	50 - 55 jr.
40 - 45 jr.	65	7	1	2	59	3,0	1,8	1,3	55,5	2,8	1,7	1,2	52	55 - 60 jr.
45 - 50 jr.	71	4	5	4	66	3,3	2,0	1,3	62,0	3,1	12,4	1,2	47	60 - 65 jr.
50 - 55 jr.	75	6	1	-	68	3,4	13,6	1,3	52,3	-	36,6	-	21	65 jr. e.o.
55 - 60 jr.	63	4	12	2	49	-	34,3	-	22,9	-	17,2			
60 - 65 jr.	61	-	41	-	33	-	24,8							
65 jr. e.o.	50	-	37											
Totaal	488	30	101	63	420	17,0	80,3	42,0	364,7	14,5	72,8	37,0	314	

1) Iedere vijfjaarlijkse periode schuiven de leeftijdsklassen één regel hoger.